

**SÁPMELAŠ
ÁRABAJÁSGEASSINPLÁNA**

SISDOALLOLOGAHALLAN	SIIDU
OVDASÁNIT	4
1. SÁPMELAČČAT SUOMAS	5
2. SÁPMELAŠ ÁRABAJÁSGEASSIMA ÁRVVUT JA MIHTTOMEARIT	6
3. SÁMEGIELLA ÁRABAJÁSGEASSIMIS	7
3.1. Sámegiella vuosttas dahje nubbin giella	7
3.2. Sámegiella giellabeassegiellan	8
3.3. Sámegiella oahppama oktasaš mihttomearit	8
3.4. Árgabeaivvi ovdamearkkat giella oahppama ovddideapmin	9
4. SÁPMELAŠ KULTUVRA JA IDENTITEHTA	10
4.1. Sápmelaš mánnávuotta ja bajásgeassin	10
4.2. Sápmelaš kulturárvvuid sirdin	10
4.2.1 Identitehta	11
4.2.2 Searvvušvuotta	12
4.2.3 Luondduoktavuohta	13
4.2.4 Árbevirolaš ealáhusat ja birgejupmi	13
4.2.5 Sohkabeliid gaskasaš dásseárvu ja olmmošvuotta	15
4.2.6 Ráffi ja soabalašvuotta	15
4.2.7 Mánngakultuvrratvuotta	15
4.3. Sápmelaš musihkka, dánsun, muihtalusárbevierru, dáidda ja girjjálašvuotta	16
5. SOSIÁLALAŠVUOHTA, DUHKORADDAN, LIHKADEAPMI JA OAHPPAN	17
5.1. Oahppan, duhkoraddan ja lihcadeapmi	18
5.2. Ovttas doaimman ja fuolaheapmi	18
5.3. Beaivválaš doaimmat, boradeapmi ja šaddanbiras	19

6. SÁPMELAŠ ÁRABAJÁSGEASSIMA PLÁNEN, OLLÁŠUHTTIN, STIVREN JA ÁRVVOŠTALLAN	19
6.1. Árabajásgeassindoaimma plánen	19
6.2. Árabajásgeassima ollašuvvan	20
6.3. Árabajásgeassima stivren	21
6.4. Doaimma árvvoštallan	21
6.5. Dorvvolašvuodaplána	22
6.6. Sierra doarjja árabajásgeassimis	22
6.7. Ovdaoahpahas	22
7. OVTTASBARGU JA OVDDASVÁSTÁDUS	23
7.1. Bajásgeassinguoibmávuolta vanhemiin ja sogain	23
7.2. Mánnggasuorrgat ovttasbargu	23
7.3. Guovlulaš ja rájaid rasttildeaddji ovttasbargu	24
8. SÁPMELAŠ ÁRABAJÁSGEASSIMA OVDDIDEAPMI	24
8.1. Árabajásgeassima bargoveaga oažžun, skuvlejupmi ja máhttu	25
8.2. Árabajásgeassinbálvalusaid mánnggahámatvuolta	26
Gáldut	27
Miiddus 1. Árabajásgeassima stivrejeaddji soahpamušat ja lágat	28
Miiddus 2. ON:id máná vuoigatvuodaid soahpamuš oanehaččat	29
Miiddus 3. Sámeielat árabajásgeassinovttadagat Suomas	31
Miiddus 4. Sápmelaš árabajásgeassinplána dahkamii oassálastán olbmot	32

OVDASÁHKA

Sápmelaččaid ruovttuguovllu gielddain Eanodagas, Anáris, Soađegilis ja Ohcejogas lea ollašutton Sámedikki evttohusas sápmelaččaid/sámegielat sosiálabálvalusaid ovddidanovttadatfidnu 1.9.2007-31.12.2009 gaskasaš áigge. Fidnu lea leamaš oassi Davvi-Suoma sosiálasuorggi ovddidanprográmmas. Gielddat vuolgahedje fidnu ovttasbargosoahpamuša dahkamiin.

Sosiála- ja dearvvašvuohtaministeriija lea ruhtadan fidnu gielalaš ja kultuvrralaš unnitloguid sosiála- ja dearvvasvuohtabálvalusaid ovddideami deaddosuorggis. Fidnu hálddašeami ovddasvástádus leamašan Anára gieldda sosiála- ja dearvvašvuohtalávdegottis. Sámediggi, Davvi-Suoma sosiálasuorggi máhttinguovddáš ja Sámisoster ro leamašlan mielde doaimmas.

Fidnu lea vuosttas sámevuovllu gielddaid ja Sámedikki ovttas ollašuttán fidnu, mas ovddidit sosiála- ja dearvvašvuohtabálvalusaid gielddaid bálvalusaidbuvttadanovttadagain nu, ahte vuhtii váldit áššehasaid oasálašvuoda. Sápmelaš beaivedivššu ovddideapmi leamašlan fidnu oktan ovddideami ulbmilin.

Sápmelaš árabajásgeassima ovddidanbargu vulggii johtui fidnus dahkkon sámebargojoavkku áššedovdilahtuid doaimmas. Ovddidanbargus lea vástidan Anára gieldda beaivedivššu jodiheadji. Sápmelaš árabajásgeassinplána dahkamii vuodđuduvvui ovddidanbargojoavku, mii čoahkkaniid jaivddalaččat. Sátnejodiheadjin doaimmai Ohcejoga gieldda árabajásgeassima stivrejeaddji. Árabajásgeassima ovddasteaddjit buot giellajoavkkuin ja sámevuovllu gielddain oassálaste ovddidanbargojoavkku doibmii.

Árabajásgeassima ovddidandoaibma álggahuvvui álggos kártemiin, mas čielggadedje sámevuovllu árabajásgeassinovttadagaid dili ja jearahalle bargoveaga. Eanodaga, Anára ja Ohcejoga gielddain ordnejedje vanhemiidčoahkkimiid, main háleštalle sápmelaš árabajásgeassima sisdoalu ovddideamis ja sápmelašvuoda vuhtii váldima birra árabajásgeassinplánas.

Sámevuovllu árabajásgeassinbargoveahka oassálasttii fidnu áigge ordnejuvvon viđa ovddidan- ja skuvlenbeaivái. Sámevuovlui lea šaddan fidnu áigge sápmelaš árabajásgeassima bargoveaga ovttasbargofierpmádat, mii lea nanosmuhtán bargoveaga máhtu ja sámevuovrra vuhtii váldima barggus sihke ovddidan gielddaid ja Sámedikki gaskasaš ovttasbarggu.

Ovddidanfidnus lea dahkkon vuosttas sámevuovllu oktasaš sápmelaš árabajásgeassinplána ovttasbarggus bargoveagain, vanhemiiguin ja eará áššedovdiiguin. Árabajásgeassinplána evttohuvvo váldot atnui sápmelaččaid ruovttuguovllu gielddain ja eará sajis Suomas. Sápmelaš árabajásgeassinplána dievasmahtá riikkaviidosaš bagadallama.

Sápmelaš árabajásgeassinplána ulbmilin lea stivret sápmelaččaid árabajásgeassima kvalitehta ja ovddideami sisdoalu dáfus sihke ovddidit bálvalusaid ovttavardásaš ollašuvvama.

Sápmelaš árabajásgeassinplána ollašuttinproseassa lea leamaš oassin viiddis sámevuovllu oktasaš ovttasbarggus. Plána lea ain dárbu ovddidit geavatlážžan ovttasbargguin sámevuovllu bargoveagain, vanhemiiguin ja eará ovttasbargobeliiguin.

Ovddidanbarggu doaibmamálla barggut leat leamaš dahkkiide proseassa, mii lea addán olu. Oassálastit leat čatnasan bures oktasaš doibmii. Oktasaš ulbmilin lea joatkit gielddarájáid rasttildeaddji ovttasbarggu bálvalusaid ordnemis.

1. SÁPMELAČČAT SUOMAS

Sápmelaččat leat Eurohpá uniovnna áidna eamiálbmot, mas lea iežas historjá, giella, kultuvra, eallinvuohki ja identitehta. Sápmelaččat leat ássan Skandinávia ja Suoma davviosiin sihke Guoládatnjárgga sisosiin jo ovdal dálá stáhtaid ja stáhtarájaid šaddama. Dán guovllu gohčodit Sápmin. Sápmelaččat leat njealji riikka guovllus rehkenastinvuogi mielde 60 000 - 100 000 olbmo. Suomas sápmelaččat leat Sámedikki jagi 2007 statistihka mielde 9350, main sullii 38,3 % sápmelaččaid ruovttuguovllus (3577). Ruovttuguovlluin oaivvildit Eanodaga, Anára ja Ohcejoga gielddaid guovlluid sihke Sámi bálgosa guovllu Soađegili gielddas. Loahpat sápmelaččat áset ruovttuguovllu olggobealde Suomas (5129) ja olgoriikkain (644).

Suomas hállat golbma sáme giela; anárašgiela, nuortalašgiela ja davvisáme giela. Árvvu mielde váile bealli sápmelaččain máhtá hállat sáme giela. Davvisáme giela hállat 70-80 %, sihke anárašgiela ja nuortalašgiela goappáge vuollái 15 % sáme gielat sápmelaččain. Jagi 2007 statistihkaid mielde jo badjel 70 % vuollel 10-jahkásaš sámemánáin áset sámiid ruovttuguovllu olggobealde.

Sápmelaččaid boahhtevuođa višuvdnan lea, ahte sápmelaččain eamiálbmogin livččii ealli sáme giella ja nana searvvušvuohta, mat bajásdollet, nannejit ja ovddidit sápmelaškultuvrra ja kultuvrii gullevaš ealáhusaid seailuma ja ovdáneami. Maiddái sápmelaš eallinvuogi, árbevirolaš dieđu ja dáidduid sirdašuvvama odđa sohka buolvvaide. Sápmelaččain lea dearvvas iešdovdu ja nana oktiigullevašvuođa dovdu¹.

Anáraččat

Anáraččat áset ovttá stáhta ja ovttá gieldda siste. Anáraččaid árbevirolaš ássanguovlu lea Anárjávri birrasis. Árbevirolaš anáraš eallinvuohki sisttisdoalai dábálaččat dállođu, man vuoddu lei luondduealáhusas ja dan birgejumi geađgejuolgin ledje guolástus, boazodoallu, šibitdoallu ja eatnama gilvin sihke meahcástus.²

Anáraččat leat vuogáiduvvan bures dáláservodahkii. Sápmelaš eallinvuohki ja árvvut eai leat láhpon, muhto dain baicce sáhtá oaidnit mearkkaid ain dálge. Árbevirolaš ealáhusat, dego guolástus ja boazodoallu addet birgejumi mángasii.

Anáraččaid giella lea álo leamašan unnitlogus: dan hállanmearri leamaš várra sullii duhátmeare alimus dásis³. Jagi 1977 Anárašgiela searvi vuodđudii giellabeasi (kielâpiervâl). Dalle nuoramus giellageavaheaddji lei nuppelojhahkásaš. Giellabeasi dihtii giela jávkan lea bisánan ja giella lea ealáskišgohtán. Anárašgiela hállit leat Sámedikki statistihka mielde sullii 300.

Nuortalaččat

Nuortalaččat leat Guoládatnjárgga eamiálbmot, geat leat nuppi máilmmisoađi dihtii massán sin árbevirolaš sohka guovlluideaset Beahcámis. Giela ja kultuvrra dáfus nuortalaččat gullet nuortasápmelaččaide. Nuortalaččat leat oskku dáfus ortodoksat⁴. Nuortabeale sárgosat leat vuohttimis ee. gárvodeamis, ávvudan- ja dáhpeárbevierus ja borramušárbevierus. Dahkkit, mat lasihit Nuortalaččaid dehálaš searvvušvuođa, leat ee. teadjakultuvra, árbevirolaš stohkosat, nuortalaškátrilladánsa, bearralherven, veaddeduojit ja ránu gođđin

¹ Sámediggi 2006:4.

² Morottaja

³ Olthuis 2003:568.

⁴ Jefremoff

Nuortalaččat ožžo birgejumi eanaš bivdindállodoalus. Boazodoallu heivehuvvui guollebivdui ja meahcebivdui. Dálá árbevirolaš ealáhusain boazodoallu lea mearkkašahtti áigái boadu gáldu Čeavetjávrru guovllus.

Nuortalaččat leat jahkečuđiid áigge mearredan áššiideaset ovttas giličoahkkimiin (sijddsáábbar). Boares áššiiddikšunvuohki doaibmá maiddái otná beaivve; nuortalaččaid áššiid dikšot nuortalaččaid luohttámušalmmái ja nuortalašráđđi. Nuortalaččaid nuortalašguovllu eallindiliid, birgejummevejolašvuodaid ja kultuvrra bajásdoallama ja ovddideami várás lea nuortalašláhka, mas lea ásahuvvon loatna- ja doarjjavugiin earret eará guolástusa ja boazodoalu sihke nuortalašguovllu bálvalusaid ovddideamis.

Nuortalaččaid árvvoštallet leat dál Suomas sullii 700. Nuortalaččat ássat Anára gieldda nuortaosiin, Anárjávrru mátta-, nuortamátta- ja davvenuortáčiegas, ng. nuortalašguovllus. Sullii goalmmás sis ássá sámeiguovllu olggobealde. Nuortalašgiela hálliid mearri lea sullii 350. Nuortalašgiela ealáskahttima várás leat ollašuhttan oanehisáigge giellaealáskahttidoaimmaid jagi 1993 rájes. Nuortalašgiella lea Suomas hállojuvvon sámeigielain eanemus áitatvuloš. Jagi 2008 Avvilis lea álggahuvvon giellabeassedoaimma giela ealáskahttima dihtii.

2. SÁPMELAŠ ÁRABAJÁSGEASSIMA ÁRVVUT JA MIHTTOMEARIT

Árabajásgeassima vuodđun lea máná ovddu ja rivttiid dorvvasteapmi. Árabajásgeassimis lea stuorra mearkkašupmi maiddái máná buresbirgejumi ja dearvvašvuoda ovddideamis. Dán plánaš arabajásgeassin áddejuvvo arabajásgeassima riikkaviidosáš linnjágeassimiid mielde sisdololaš tearbman. Árabajásgeassin meroštallo máná eará eallinbiires dáhpáhuvvan pedagogalaš vuorrováikkuhussan, mas vuosttas ulbmil lea ovddidit máná oppalaš buresbirgejumi⁵.

Sápmelaš arabajásgeassimis lea mearkkašahtti rolla nu mánáid sámeigiela ja sápmelaš identitehta nannemis go maiddái sápmelaččaid seailumis iežas álbmotjoavkun. Sámeigiela oahpahan- ja ealáskahttinovddasvástádusa galgá juohkit skuvlla, ruovttu ja arabajásgeassinbálvalusaid ja vuoddoahpahusa gaskka.

Sápmelaš mánás lea riekti oažžut duvdaga arabajásgeassinbálvalusain vai šaddá iežas kultuvrras lahttun ja oahppá sápmelaš dieđuid, dáidduid, dábiid ja árvvuid. Sápmelaš arabajásgeassindoaimma vuodđun leat sápmelaš árvvut, dego eandalii giella, sohka, servodat, nana identitehta, luondu, árbevirolaš ealáhusat, sohkabeliid gaskasaš dásseárvu ja olmmošvuolta, mánggakultuvrratvuolta ja soabalašvuolta.

Sápmelaš arabajásgeassima mihttomearrin lea olmmoš, guhte lea iehčanas, vásttolaš, sosiálalaš, luonddus ja dáidduidis dáfus mánggabealat ja geas lea iežas dáhttu fápmu ja árvvoštallanattáldagat ja guhte birge odđái áigásaš servodagas.

⁵ Stakes 2005:13.

3. SÁMEGIELLA ÁRABAJÁSGEASSIMIS

Giella lea olbmo jurddašeami ja vuorrováikkuhusa geadgejuolgi. Giela vehkiin olmmoš bohtá diđolažžan alddis, hábme iežas áddejumi ja maiddái kommunisere iežas birrašin. Dáinna vugiin giella hukse min oktasaš máilbmámet ja kultuvramet. Sápmelaččat leat sin ássanguovllus lunddolaččat leamašan dahkamušas eará gielaiguin ja kultuvrraiguin ja dán dihtii leat dávjá mánggagielaččat ja atnet árvvus buori gielladáiddu.

Sámegielain oaivvildit buot Suomas hállojuvvon sámegielaide, davvisáme-, anáraš- ja nuortalašgiela. Suoma sámegielaččat gullet riikkaidgaskasaš klassifiserema (UNESCO Red Book) mielde áitatvuloš gielaide. Suomas hállojuvvon anáraš- ja nuortalašgiella gullet garrasit áitatvuloš gielaide. Sámegiella lea váldon jagi 2002 EU:a kommišuvnna duodalaččat áitatvuloš gielaide prográmmii. Sámegiela váldoáitta lea dan birastahtti majoritehtagiella ja kultuvra.

Sámegielaide seailun gáibida, ahte servodat láchčá giela seailumii ja ovdáneapmái doarvái buori eavttuid. Dát gáibida buot sámegielaide bokte positiivvalaš sierradoaimmaid. Gielaide seailun gáibida maiddái dan servodaga lahtuid diđolašvuoda murráneami, mii oidno bearraša giela válljemis. Eamiálmogiid gielaide geavahanvejolašvuodaide lasiheapmi buot eallima surggiin lea dehálaš giela seailuma ja ovdáneami dáfus. Sámegielaččat beaivedikšu dahje giellabeassi sáhttá leat máná áidna sámegielaččat biras.

Mánáid, geat bohtet sámegielaččat beaivedikšui, giela máhttu sáhttá leat eará dásiin. Davvisámegielaččat beaivedivššus gielladáiddu dáfus eará dási mánat sajastuvvojit seamma jovkui. Earenoamáš hástalus leage dat, mo arabajásgeassimis váldit vuhtii mánáid giellalaš dárbbuid mánggahámat mánájoavkkus, mas leat earalágan oahppit ja geaid gielladássi ja doarjaga dárbbut molsašuddet olu. Jus giela oahppama doarjun ii oaččo doarvái fuopmášumi, dilli sáhttá doalvut sámegielaččat máná suomaiduvvamii, giela molsašuddama suomagiellan. Buot arabajásgeassinbálvalusain galgá sihkkarastit máná ovttaveardásašvuoda iežas gillii ja kultuvrii.

3.1. Sámegiella vuosttas dahje nubbin giellan

Unnitlogusajádaga olbmuid lea iežas eatnigiela oahppama lassan dehálaš maiddái dan seailun. Eatnigiella lea olbmo čanus iežas kultuvrii, identitehtii ja sohkkii. Das lea maiddái mearkkašupmi dieđu, jurddašeami ja kreatiivavuoda giellan. Giella lea dehálaš buot arabajásgeassinboaimmas, dat lea maiddái vuorrováikkuhusa gaskaoapmi ja čoavdda buot oahppamii.

Suomas leat sápmelašbearrašat, main máná vuosttasgiellan lea sámegiella, mii lea maiddái guktuid vanhemiid eatnigiella ja bearraša ruovttugiella. Máná oahppá suomagiela maŋŋeleappos dávjá skuvllii manadettiin. Arabajásgeassimis sáhttá ovddidit ja nannet sámegiela mánggabealat giellageavahandiliid bokte.

Mánggat sámemánat šaddet guovtti giela ja kultuvrra bearrašiin. Sii ohppet guokte dahje juobe golbma giela riegeamei rájes. Sámegielaččat arabajásgeassimis lea guovddáš rolla máná simultánalaš⁶ mánggagielaččatvuoda ja giellalaš identitehta doarjumis nu, ahte máná oažžu ovdal skuvlla buorre giellamáhtu vai sáhttá oassálastit sámegielaččat oahpahussii.

⁶ Seammaáigásaš

3.2. Sámeigiella giellabeassegiellan

Giellabeassi lea vuollái skuvlaahkásaččaide giellaunnitlogu dahje eamiálbmoga mánáide oavvilduvvon beaivedikšunbáiki, mas áitatvuloš giella geahččaluvvo sirdojuvvot mánáide oppa áigge álggu rájes dan giela hállamiin, vaikke sii eai dan áddešiige giellabeassái boadedettiin. Giellabeasis geavahit giellalávgunvuogi. Giellabeassedoaimma lea gávnnavuvvon buorre vuohkin áitatvuloš gielaid ealáskahttináigumušain⁷.

Giellabeasis hálluvvo dušše sámeigiella, iige bargoveahka jorgal dan suomagillii, ii oppa álggusge, vaikke mánát eai vel áddehala singuin. Giela oahppama doarjut áiccalmahttimiin hállama láhtain, jietnadeattuin, govain, dávviriin, lávlagiin ja lihkestagain. Maiddá bargoveahka hállá gaskaneaset dušše giellabeassegiela.

Passiiva gielladáiddu ovdánettiin mánná oažžu roahkkatvuoda álggahit gulul aktiivvalaš giela buvttadeami. Máná diktet oahppat giela iežas leavttu mielde. Mánáid gaskaneaset geavahuvvon giella lea dávjá suomagiella. Hástalussan livččii oažžut mánáid kommuniseret maiddá gaskaneaset sámegillii.

3.3. Sámeigiella oahppama oktasaš mihttomearit

Beaivválaš doaimmaid oktavuodas giella doaimmá gaskaoapmin, ii iešárvun. Árabajásgeassimis máná giela ovdáneami ovddidit earálágan doaimmaid bokte. Árabajásgeassimis mánná

- nanne sápmelaš identitehtas ja kultuvrras
- ovddida mánggabealat giellageavahanvejolašvuodaid vehkiin gielas beaivválaš doaimmain; mánná hálešta, jearaha ja muitala iežas jurdagiin, dovdduin, doaivagiin
- oažžu viidát dieđu ja vásáhusa iežas gielas, kulturárbbis ja historjjás ja vásiha dan mávssolažžan
- roahkasmuvvá geavahit ja ovddidit aktiivvalaččat giela
- ovddida gielalaš didolašvuoda

Máná giellaoahppama dáfus lea dehálaš, ahte bearaš, sohka ja servodat váldet giela oahppama vuostá miehtemielalaččat ja dorjot dan aktiivvalaččat.

Máná sámeigiella nannema gaskaoamit:

- máidnasat, muitalusat, cukcasat, árvádusat, divttat
- rollaspealut, dohkkáteáhter, neaktin
- musihkka, luodit, leuddit, liđvit, lávlagat
- radio, video, bláđit, girjjit, televišuvdna
- vanhemiin, fulkkiiguin ja servodagain árbevirolaš jahkodatgerdui gullelaš mánggabealat giellageavahandilálašvuodát: barggut, giehtaduiid dahkan, luonddus lihkeapmi, lávostallan, reaissut, deaivvadeamit, galledallamat ja dáhpáhusat
- čállojuvvon sámeigiella oidnon ovttadaga fysalaš birrasis (almmuhusat, posterat, govvatávvalat, šilttat jna.)
- girjerájus ja museas galledeamit
- vuorrováikkuhus earáahkásaš sámemánáiguin
- ovtasbargu eará arabajásgeassinovttadagaiguin, giellaristvánhemiiguin, sápmelaš mediain, searvegottiin ja organisašuvnnaiguin
- vanhemiidda oavvilduvvon háleštallan- ja skuvlendilálašvuodát

⁷ Pasanen 2003:33.

3.4 Árgabeaivvi ovdamearkkat giela oahppama ovddideapmin

Miehtemielalaš, dorvvolaš biras sihke ollesolbmo ja máná gaskasaš luohttámuš ja dásseárvu roahkasmuhttet máná aktiivvalaš giellageavaheapmái. Máná gielalaš didolašvuoda ovdáneapmin mánás galget leat olu máŋggabealat giellageavahanvejolašvuodat buot doaimmaid oktavuodas. Máná gielalaš didolašvuodta ovdána gielain duhkoraddamiin, hoagadettiin, lávllodettiin, ja earálágan giela hámiide oahpásmuvadettiin. Gielalaš didolašvuodta addá vuodu lohkan- ja čállindáidui.

Ollesolmmoš sáhtta máŋgii fuomáškeahttá hállat mánnái nu, ahte ii doarjjo su vuorrováikkuslaš háleštallamii. Háleštallamis lea dehálaš addit áiggi máná jurdagiidda ja muitalusaide. Ollesolmmoš galgá didolaččat giddet fuopmášumi iežas giellageavaheapmái, vai dat livččii nu máŋggabealat go vejolaš. Mánáin sáhtta beaivválaččat hárhjehallat giela ovtas ee. lávlagiid, lávlunstohkosiid ja hoahkamiid vehkiin.

Mánáid giellageavahandilálašvuodaid máŋggabealagiin dahkama dihtii mánáid sáhtta juohkit smávvaajoavkkuide agi mielde. Dávjá dat mánát, geaid sámegeiella ii lea vel nu nana vuodu alde, hállat gaskaneaset milloseappot suomagiela. Joavkkuid dagadettiin dát mánát biddjojot eará joavkkuide sámegeiella geavaheami nannema dihtii. Smávvaajoavkkuin lea eambo áigi giehtadallat máná iežas vásáhusaid, dovdduid dahje dušše muitalusaid. Giela oahpahalli mánáin dovdduid ovdanbuktimis geavahit veahkkin govaid, lihkestagaid, jienaid, láhtaid ja muitalit seammás , mat doahpagat gullet daidda. Árgges mánná dárbbáša eanet áiggi ja doarjaga hállamis. Dan dihtii lea dehálaš, ahte suinna galgá ávkkástallat buot háleštallandilálašvuodaid aktiivvalaččat. Dásseárvosaš ja dorvvolaš kontávttá dahkamii bargi sáhtta mannat fysalaččat máná dássái láhtái. Mánát váldet álkibut oktavuoda ja ollesolmmoš sáhtta vuodjut guldalit ja háleštallat singuin. Ollesolmmoš stivre aktiivvalaččat máná stoahkandilálašvuodaid ja doarju seammás mánáid sámegeiella geavaheami. Smávva mánáide hállat olu eará dikšundilálašvuodain (ee. lihpara molsuma, basadeami ja gárvodeami oktavuodas) ja seammás muitalit gorutosiid ja biktasiid namaid.

Geavtlaš ovdamearkkat gielalaš didolašvuoda ovddideapmin⁸:

Giela jietnaráhkadus:

Hoahkamiin ja lávlunstohkosiin mánná oahpásmuvvá sámegeiella jietnadagaide ja njuolggadusaide, mo earálágan jietnadagaid sáhtta laktit. Earálágan sátnepáraid (sátnepárat, mat earuhuvvet nuppiin dušše ovttá jietnadaga vuodul) sisttisdoalli hoahkamiid vehkiin sáhtta addit mánnái geažidemiid das mo jietnadagaid sáhtta geavahit sániid earuheamis. Dákkár hoahkammat leat davvisámegeielas ee:

- *Hutkás Heaikkaš, Gussa Guossa-Gessa⁹, Čieža čáppa čáhppes cizáža, Čáhči¹⁰*

Sániid šaddan:

Máná didolašvuoda sániid hámiin ja sániid šaddamis sáhtta ovddidit earálágan hárhjehusain;

- goallossátnehárhjehusat, ovdamearkan davvisámegeielas; *guollemuorra - muorraguolli*
- luonddujienaid áddealli sátnehárhjehusat. Ovdamearka davvisámegeielas; *Dappasii gappasii duike¹¹*
Eallu-laulu¹²

Giela cealkkaráhkadus:

⁸ Aikio 2000:179-190.

⁹ Sátnestullamat –girji

^{10,13} Suga suga su-girji

^{11,12} Cuonjæatni hoahkammat–girji

¹² Ánde ja Risten jagi fárus –girji

Máná dilálašvuoda das, mo sánit laktásit nuppiide ja šaddet cealkkan sáhtá ovddidit earálágan hoahkamiiguin. Ovdamearka davvisámegielas; *Lei oktii áhkku* (áigehámit), *Beahká viessu* (relatiivacealkka)¹³, *Meahcci eallit* (vearbbaid persovdnahámit), *Okta guolli vuodjá* (vearbasojahus)¹⁴

4. SÁPMELAŠ KULTUVRRA JA IDENTITEHTA

4.1. Sápmelaš mánnávuohka ja bajásgeassin

Árbevirolaččat sámebearrašiin vánhemiidda ja mánáide šattai lagaš oktavuohka oktasaš beaivválaš doaimmaid olis. Mánáid stivrejdedje seammás go ollesobmot barge bargguideaset. Duhkoraladettiin mánná oahppá sosiálalaš dáidduid, barggu bargama ja ávkkástallat luonddu riggodagain ja birget garra luonddudiliin. Sápmelaš bajásgeassimis deattuhedje sosiálalaš vuhtii váldima, nuppiid vuhtii váldima sihke barggu ja duhkoraddama bokte oahppama. Sápmelaš bajásgeassima govvidii eandalii eahpenjuolgo bajásgeassin. Mánát ohppe váldit ovddasvástádusa das maid dahke ja mo ledje ovtta bearrašiin ja birrasiin.

Sápmelaš bajásgeassinárbevierus leat vel speadjalastimat otnábeivvi bajásgeassimii. Mánná oahpahuvvo deaivat buot olbmuid árvvusatnimiin. Gudnejahttin galgá olbmuid lassin čuočcit maiddá lundui. Mánát eai njulgestaga rávvejuvvo muhto muitalit dáhpáhusaid ja muitalusaid das, mii earáide lea dáhpáhuvan. Olbmo šaddama ja ovdáneami ulbmilin lea mánggabealat persovnnalašvuohka ja viiddis máhttu. Dáid iešvuodaid ovddideapmin bajásgeassindoaimmain geahččalit ovddidit máná áican- ja iešárvoštallannávcca, vai son birgešii ođđa dilálašvuodain. Nana iešdovdu, čielga iešgovva ja nana identitehta veahkehit máná doaimmat iežas eavttuid ja dáidduid mielde sihke alces lunddolaš vugiin. Buorre dádjadanattáldat meahcis jođedettiin, háleštallamis ja jurddašeamis leat vealtameahtumat buori eallinhálddašeami dáfus.¹⁵

Sápmelaš bajásgeassimis atnit árvvus buorre áican- ja árvvoštallannávcca lassin nana iešdovdu ja identitehta, viiddis oahppama, vuogáiduvvama, sosiálalašvuoda ja govttolašvuoda.¹⁶

Oppalaš ulbmilin lea ovddidit máná iehčanas eallimis birgema okto ja ovtta earáiguin. Iehčanas birgejuvvo gáibida geavatlaš dáidduid hálddašeami lassin psykalaš attáldagaid ja jáhku dasa, ahte nagoda, máhtá ja gávdná čovdosiid váttisvuodaide ja luohhtá dasa, ahte buot lea vejolaš oahppat.¹⁷

Sápmelaš servodagas árbevirolaččat sogas ja servodagas lea máná bajásgeassinvoigatvuohka ja – ovddasvástádus.

4.2. Sápmelaš kulturárvvuid sirdin

Kultuvrralaš árvvut dego giella, identitehta, luondu ja sohka ovttašat sápmelaččaid. Sápmelaš kultuvrii gullet maiddá árbevirolaš ealáhusat dego boazodoallu, guolástus, meahcástus, čoaggin ja giehtaduojit. Maiddá sápmelaš eallinvuohki lea kultuvra.

Sápmelaš eallinvuohki, kultuvra ja árbevirolaš ealáhusat leat rievdan áiggiid mielde. Árbevirolaš dieđuid ja dáidduid oahppan ii šat sirdašuva bearrašis lunddolaččat mánáide. Sápmelaš kultuvrra seailun gáibida vel dálge árbevirolaš dieđuid ja dáidduid, sihke vuoiñjalaš kapitála sirdima boahttevaš buolvvaide.

¹⁵ Aikio 2007:42-56.

¹⁶ Aikio 2007:

¹⁷ Balto 2008:58, 60.

Sápmelaš árbevirolaš diehtu lea oppalašvuohta, mii lea čatnasan olbmui ja lundui. Sápmelaš dieđut, dáiddut ja árvvut sirdašuvvet eanaš doaimmaid ja dovdduid bokte sihke njálmálaš árbin sohkabuolvas nubbái. Sápmelaš didolašvuohta sisttisdoallá dáiddu eallimis birgemis.

ON:a eamiálbmotjulggáštusas gávnnahuvvo, ahte eamiálbmogiin lea vuoigatvuohta ealáskahttit kulturárbevierus ja dábiidis ja oahpahit daid boahttevaš sohkabuolvvaide. Árbevirolaš ealáskahttin lea dehálaš sápmelaš iešmearridanvuoigatvuođa, sámeservošiid nanosmahttima, kultuvrra iešdáhtolaš heiveheami (dáláservodaga hástalusaide) ja sápmelaččaid buresbirgejumi ja dearvvašvuođa ovddideami dáfus.¹⁸ Servodaga bissovaš ráhkadusaide galgá dahkat eavttuid sápmelaččaid kultuvrraid ovdáneapmái; ovdamearkan giella- ja kulturprográmmaid, sosiála- ja dearvvašvuođadivššu skuvlen- ja ovddidanprográmmaid bokte.

Mánna oahppá arabajásgeassimis sápmelaš kulturárvvuid. Arabajásgeassindoaimma vuodđun leat čuovvovaš kulturárvvut, mat leat čavga oktavuodas nubbi nubbái:

- Identitehta
- Searvvušvuohta
- Luondduoktavuohta
- Árbevirolaš ealáhusat ja birgejupmi
- Sohkaelliid gaskasaš dásseárvu ja olmmošvuohta
- Ráffi ja soabalašvuohta
- Mánngakultuvrratvuohta

4.2.1. Identitehta

Identitehta hápmašuvva vuorrováikkukhusas eará olbmuiguin. Máná identitehta meroštallin doibmet mánna dehálaš olbmot. Lagašservodat ja majoritehtakultuvra váikkuhit bearraša vuohkái hábmet máná identitehta. Bearraša giella váikkuha maiddá identitehta ovdáneapmái.

Identitehta hápmašuvvama vuodđun lea čielga iešgovva. Go olmos lea čielga iešgovva, son diehtá man jovkui son gullá ja lea čatnasan. Nana fuolkevuohta- ja bearašgaskavuodát nannejit searvvušvuođa ja servošii čatnašuvvama. Olmmoš vihkkhallá identitehtas iežas servodagas ja maiddá dan olggobealde. Identitehta, mii doaibmá bures, gáibida, ahte olmmoš sáhtá dovdat, ahte sus leat seammá ruohttasat ja duogáš go earáin seammá duogáža olbmui¹⁹.

Sápmelašnuoraid guoskevaš dutkamušas gávnnahedje, ahte sápmelaš identitehta sáhtá dihttot eará dásiin²⁰:

5. Ovttaskas olmmoš vásiha sápmelašvuođa lunddolažžan. Sus lea dássedettolaš sápmelaš identitehta ja son máhtá gielas ja ádde kultuvrras.
4. Ovttaskas máhtá sámegiela, muhto ii dovdda eará kultuvrras oasseguovlluid.
3. Ovttaskas hálddaša ovtta kultuvrras oasseguovllu bures.
2. Ovttaskas vásiha sápmelaš identitehtas dávviriid bokte.
1. Ovttaskas lea didolaš sápmelaš duogázisttis, muhto ii hálit buktit dan ovdan.

Árabajásgeassin doarju ruovttuid bajásgeassima ja gárvvista odđa sohkabuolvvaid doaibmat odđáigásaš sámeservodagas. Guovddáš doaibman lea sirdit dieđuid sápmelaččain álbmogiin,

¹⁸ Balto 2008:51, 72.

¹⁹ Magga 2004:29, 77

²⁰ Magga 2004:79.

kulturárbbi ja eallinvuogi positiivvalaš vugiin, nu áhte mánná čatnasaš iežas kultuvrrasis ja vásiha sápmelašvuoda lunddolažžan.

Geavtlaš ovdamearkkat kulturidentitehta nannemii árabajásgeassimis:

- máná áican- ja árvvoštallannávcca ovddideapmi ođđa dilálašvuodaid dahkamiin, main mánná sáhttá iskat ja ovddidit dáidduidis, máhttimis ja dovdduidis²¹
- nana fuolkegaskavuodat
- sápmelaš dieđuid ja dáidduid oahpaheapmi árbevierročehpiid láidestemiin
- diehtu sápmelaččaid historjjás oktan álbmogin njealji riikka guovllus
- oahpásmuvvat stuorrvánhemiid eallima eará muttuide
- nana gaskavuotta giellajoavkku lahtuide

4.2.2 Searvvušvuotta

Sápmelaččain lea nana searvvušvuotta ja diđolašvuotta iežas ruohttasiin ja fuolkelahuin ja sin ássanbáikkiin. Oktiigullelašvuoda dovdu bearrašii bohtá oktasaš birgejumis, ovttas ássamis dahje bearraša historjjás. Sápmelaš kultuvrras bearaš lea viiddis sosiálasearvvuš, mas fuolkegaskavuodat ja oktiigullelašvuoda dovdu leat hui dehálaččat. Davvisápmelaččain ja nuortalaččain bearaš lea árbevirolaččat šaddan máŋgga sohkaolvvu. Anáraččain bearraša vuodđun lea áđášbearaš.

Doaimmalaš bajásgeassin nanne sohkaolvvuid gaskasaš searvvušvuoda. Sápmelaččaide dehálaš fuolkevuotta-, ristvánhen- ja gáibmevuogádat nannejit máná oktiigullelašvuoda dovdu. Eará sápmelašjoavkkuid gaskkas leat earut ristvánhemiid mearis ja doaimmain. Ovdamearkan nuortalaš árbevierus ristvánhema jámedettiin risbártni bargun lea duddjot ruossa hávddi ala ja gurput dan dohko. Dát váikkuhusat bohtet nuortin ortodoksalaš oskkus. Nuortalaš kultuvrras ortodoksalašvuotta doaibmá dehálaš sosiálalašluvvama hápmin.

Dál searvvušvuotta lea stuorra hástalus dan sivas, go vuollái 10-jahkásaš sápmelašmánáin badjel 70 % ássat sápmelaččaid ruovttuguovllu olggobealde. Sámevuovllus eandalii anáraččat ja nuortalaččat ássat biedgguid. Árabajásgeassimis lea earenoamáš dehálaš rolla dan dáhkideamis, ahte mánná sáhttá návddašit kultuvrrastis ovttas eará iežas jovkui gullelaččain.

Geavtlaš ovdamearkkat searvvušvuoda nannemii árabajásgeassimis:

- oahpahallat fuolkevuotnamahusaid go dahkat iežas fuolkekárta
- oahpásmuvvat mánáid ristvánhemiidda ja gáimmiide
- oahpásmuvvat sápmelaš nammaárbevrrui ja nama addimii
- gudnejahtit sápmelaš mearkabeivviid
- muitit fulkkiid rieggádanbeivviid
- dahkat ovttaga ovtta lanjas “searvvušlanja”, mas mánáid bearraša lahtut sáhttet máná buvttedettiin dahje vieččadettiin čohkkádit ja juhkat káfe²²
- galledallat boarrásiid rieggáin ja boarrásiidsiiddain
- deahtis vuorrováikkuhus iežas sámeservoša lahtuiguin; jahkegerdui gullelaš barggut, reaissut, galledallamat ja oktasaš jeavddalaš dáhpáhusat
- reivelonohallan (čuovgagovat, sárgumat) árabajásgeassinovttadagaid gaskka
- deaivvadeamit eará sajis ássi sápmelaččaiguin
- ordnet video- ja neahttadeaivvadeamiid eará sajiin ássi sápmelaččaiguin
- ávvudit sápmelaččaid álbmotbeivvi ja oahpahallat sámi soga lávлага
- dahkat iežas leavgaloktengavada leavgenbeivviid várás ja dovdat sámiid leavgga symbolihka

²¹ Aikio 2007:48.

²² Balto 2008:82-83.

4.2.3. Luondduoktavuohta

Sápmelaččat leat álo eallán luonddulagaš eallima ja eallin lea leamašan čatnasan luonddugerdui ja jahkodatgerdui. Luondduresurssaid leat geavahan gierdavaččat ja olbmot leat sihke gudnejahtán ja dikšon luonddu. Sápmelaččaid árbevirolaš diehtu čatnasa olu olbmo ja luonddu gaskasaš gaskavuhtii. Luondu, olmmoš ja kultuvra leat lávga čatnasan nubbi nuppiide. Luondu lea oassi kultuvrras ja olmmošvuodas. Kultuvrra seailuma dihtii lea dehálaš atnit fuola maiddá luonddu buresbirgejumis. Luondu galggašii gullat guovddáš oassin máná juohkebeaivválaš eallimii.²³

Geavtlaš ovdamearkkat luondduoktavuoda nannemii árabajásgeassimis:

- lasihit máná ekologáš luonddudieđu sápmelaš eallilan olbmo láidestemiin, gos guđege luonddumateriála sáhtta váldit ja man olu, johtit jaska, luottaid guđekeahtá, ii galgga doadjit ovssiid dahje boltut geđggiid, ii galgga nuoskidit
- ovddidit máná luonddu áicannávcca ja luonddus johtima dáidduid
- oahpahallat earálágan eanadagaid namahusaid ja sierrasárgosiid
- áicat beaivválaččat dálkki ja eará luondduihtagiid
- čuovvut jahkeáiggiid molsašuddama ja dan váikkuhusaid ealliin ja šattuin
- oahpahallat dovdat lottiid ja meahcielliid sihke daid luottaid
- oahpahallat geavahit luonddu materiálaid sierra jahkeáiggiin
- oahpásmuvvat sápmelaš báikenammavuogádahkii
- oahpásmuvvat sápmelaš bassi báikkiide

4.2.4. Árbevirolaš ealáhusat ja birgejummi

Boazodoallu, guolástus, meahcástus ja smávvalunddot eanadoallu sihke giehtaduojit ja luonddudili buktagiid čoaggin leat sápmelaš árbevirolaš ealáhusat, maid hárjeheapmi lea mángga sápmelačča eallinvuohki. Dat hárjehuvvojit dábálaččat lotnolasealáhussan dahje eará ámmáhiid olis. Boazodoalus lea boazodoallokultuvrras ealli sápmelaččaide stuorra kultuvrralaš mearkkašupmi, dan dihtii go boazodollui gullá birgebuvttadeami lassin oppa bearraša ja soga eallinbiire dego sosiála gaskavuodát, ássan, johttin, luonddubirrassa dovdamuš, árbevirolaš diehtu, luonddu ekologalaš geavaheapmi ja sápmelaš giehtaduojit.

Guollebivdu lea leamaš jahkečuđiid árbevirolaš ealáhus. Anáraččat leat guolásteaddjit Anárjávrris ja dan birrasis. Mearrariittu nuortalašgiliid bearrašiin ledje oamasteaddjivoigatvuodát luossabivdui mearas ja Báhcaveajis. Luossabivdu lea ainge Deanuleagi sápmelaččaid kultuvrra guovddáš dahkki.

Geavtlaš ovdamearkkat ealáhusaid ja birgejumi vuhtiiváldimis árabajásgeassimis:

Boazodoallu:

- oahpahallat suohpana geavaheami, bealljemearkkaid, bohcco namahusaid, duhkoraddat boazostohkosiid
- dahkat rissiin bohccuid ja smávva bigálusáiddiid sis- ja olgoatnui
- fitnat bigálusain, miessemearkumiin
- čuovvut bohcco njuovvama ja eará osiid ávkkástallama
- doahput jeahkála, dahkat lastagihpuid, láddjet hoaššaid, suinniid
- oahpahallat noaddehearggi čatnana ja oahpásmuvvat bohcco bahčimii
- oahpahallat niibbi geavaheami

Guolástus:

- oahpahallat guliid namaid, earálágan bivdovugiid ja guoli giehtadallama
- gidđat bivdit guoli jiekŋaoaggumiin, juoŋastemiin, časkkasáŋkoriin, guollehehkiin, áŋkoriin, golgademiin

²³ Balto 2008:47-50, 57.

- bivdit geassit guoli firpmiin, vuokkain, dolgevuokkain, guollehehkiin, liinnain, uhteriin
- bivdit guoli čakčat firpmiin, nuhtiin, liinnain, skoalkabivdduin ja uhteriin
- bivdit guoli dálvit juonastemiin, nuhtiin, jiekŋaoaggumiin ja čakkasáŋkoriin
- oahpahallat fierpmi divvuma, guolástusbiergasiid ja fatnasa divvuma

Meahcástus ja čoaggin:

- oahpahallat rievssahiid gárduma
- oahpahallat dovdat eará elliid luottaid ja bivdovugiid bivdomeastára láidestemiin
- čoaggit čakčat murjjiid

Eanadoallu:

- oahpásmuvvat gussa- ja sávzadollii, galledallat návehis ja sávzadoalus
- oahpásmuvvat ladjobargguide, gilvit bohtehtosa ja eará šattuid

Borramuškultuvra:

- ordnet jeavddalaččat sápmelaš borramušbeivviid ja láibunbeivviid árbevierromeaštáriid láidestemiin
- ráhkadit biepmu beaivválaččat
- suovastit guoli dahje bohccobierggu, válmmaštit sáltebieggu, sálteguoli
- oahpahallat murjjiid seailuheami ja čoaggit borahahti šattuid; boska, juopmu
- oahpásmuvvat sápmelaččaid árbevirolaš dálkkodanšattuide ja daid atnui

Viesut:

- hukset sápmelaš árbevirolaš viesuid ja ráhkadusaid (omd. miniatuurat): lávvu, bealljegoahti, darfegoahti, earálágan áittit
- cegget lávu ja oahpahallat dasa gullevaš geavadagaid; áššogedggiid ja duorggaid ohcan, lávu eará oasis, boradeapmi

Sápmelaš giehtaduodjeárbi lea rikkis ja ealli oassi sápmelaškultuvrras. Giehtaduojit leat atnudiŋgat ja daid ráhkadeami vuodđun lea árbevirolaš diđolašvuohta. Sápmelaš giehtaduodjái gullet ee. muorra-, čoarve- ja náhkkeduojit sihke bearral ja datneárpoherven, báddegodđin ja láddegárvvuid goarrun ja činjahapmi bárggáldagaiguin ja báttiiguin.

Suoma sápmelaččain leat vihtta sámegávtti váldomálla: Deatnogátti, Eanodat-Guovdageainnu, Vuohču sihke anáraččaid ja nuortalaččaid gákti. Gávttiid mállet ja herven čuvvot sámi giellarájáid. Gávttiid ovttaskas áššit sáhttet molsašuddat maiddá sogaid ja bearrašiid bokte. Nuortasápmelaččaid gákti earrána eanemus eará sámegávttiin ja muihtuha gárjillaččaid čeardebiktasa. Sámegákti lea oassi sápmelaš identitehtas. Sápmelaš kultuvrras álbmotdáidda ja dan estetihkka dan siste lea čavga oassi juohkebeaivválaš eallimis ja das lea fuomášahti servodatlaš mearkkašupmi. Gávttiid, gahpiriid ja vuoddagiid činjad hámit ja ivnnit muitalit muhtun sohki gullama dahje stuorat guovlulaš servodahkii ja nannejit oktiigullevašvuođa dovdu. Giedain dahkamiin mánná oahppá atnit árvvus giehtadáidduid árgaeallima ávkkálaš dáidun.

Geavtlaš ovdamearkkat giehtaduodjeárbevierus arabajásgeassimis:

- ráhkadit dohkáide sápmelaš gárvvuid
- bovdet giehtaduodjemeaštára láidestit sámegávtti ja dasa gullevaš gárvvuid geavaheamis
- oahpásmuvvat eará sápmelašjoavkkuid gávttiide, gárvvuide ja gahpiriidda
- dahkat bearraldujjiid
- gáret ulluid, batnit snállduin, godđit ránu
- dahkat ulloláigedujjiid (diehpit, báttiid batnin/bárgin, njuikun, sámeváhccat)
- ráhkadit bohcco duoljis sistti, dahkat siste- ja náhkkedujjiid
- ráhkadit muoras ja bohccodávttis earálágan dávviriid
- njuovvat, neaskit ja sáltet gápmasiid, válmmaštit gámasuoinni
- goikadit gidđat hávkka náhkiid ja dahkat náhkiin giehtadujjiid ja čielgedávttis činjad

4.2.5. Sohkabeliid gaskasaš dásseárvu ja olmmošvuohta

Sápmelašservodagas nissonolbmui lea historjjálaččat leamaš dásseárvosaš sajádat almmáiolbmuid bálddas. Sajádahkii leamašan mihtilmas eandalii rollaid, bargguid ja eallinbirrasiid symmetralašvuohta ja nuppi nuppiid dievasmahttin.

Árabajásgeassima plánemis ja ollašuttimis atnit fuola sohkabeliid gaskasaš dásseárvvu ollašuvvamis nu, ahte mánná sáhtá ovddidit iežas almmá sohkabeallerollaid ráddjehusaid. Oahppamis ja identitehta nannemis váldit vuhtii nieiddaid ja gánddaid milloleamos vugiid doaibmat. Gánddat sáhttet vásihit luonddus doaibmama milloleabbon go siste doaibmama. Nieiddat leat dávjá eambo aktiivvalaččat siste. Árabajásgeassimis sáhtá ávkkástallat luonddu nannet gánddaid iešluohtamuša maiddái sidjiide vieris birrasis. Ja fas ávkkástallat nieiddaid aktiivvalašvuođa siste nannet sin iešdoaimmalašvuođa ovdamearkan luonddus.²⁴

Sápmelaš oainnu mielde govttolášvuohta lea eallit olmmožin. Govttolášvuohta ja vuoiggalašvuohta dahket olmmošvuođa vuodu. Oččodaladettiin buori eallinhálddašeami olmmoš figgá mearredidolaččat eallit ráđdejumiin ja govttoláččat.²⁵ Olmmošvuhtii gullá maiddái soabalašvuohta ja attáldat birget earálágan olbmui ja luondduin²⁶. Árabajásgeassimis dásseárvvu ja olmmošvuođa sáhtá ovddidit earálágan ustít-háleštallamiin ja rollaspealuin, main hárjehallat iežas dovdduid, jurdagiid ja vásáhusaid ovdanbuktima.

4.2.6. Ráffi ja soabalašvuohta

Mánnggakultuvrralaš servodagas olmmoš máhtá doaibmat servodaga norpmaid mielde ja vuogáiduvvá iežas persovnnalašvuođa ja kultuvrras manakeahhtá. Sápmelaččaide lea lunddolaš oheat vásáhusaid eará kultuvrrain, oheat čanastagaid earáláganvuođaide ja heivehit oktii kultuvrralaš ruossalasvuođaid eallinhálddašeami ja birgema buorideapmin. Buorre dádjadanattáldagat meahcis jodedettiin, háleštallamis ja jurddašeamis ovddidit maiddái buori eallima hálddašeami. Mánáin háleštettiin váldit vuhtii oppalaččat buot áššái gullelaš dahkkiid, muhto ii galgga láhppot siidoáššiide.²⁷

Sosiála fuomášannákca ja nuppiid vuhtii váldin leat dehálačča sosiálalašvuhtii šaddamis. Fuolkegaskavuodaid deattuheapmi ja máná váldin earálágan doaimmaide ovddidit máná sosiálalašvuođa.

4.2.7. Mánnggakultuvrratvuohta

Sápmelaččat ássat njealji eará riikka guovlluin ja ellet mánnggaid kultuvrraid váikkuhusaid vuollásažžan. Dát gáibida olbmós buriid mánnggakultuvrralaš sárgosiid sihke mánngga riikka álbmotdáidduid máhttima. Sápmelaččat figget bajásgeassimis ovddidit dáid iešvuođaid.

Mánnggakulturbajásgeassin sisttisoallá positiiivlaš ja aktiivvalaš kultuvrraid gaskasaš vuorrováikkuhusa, earáláganvuođa gudnejahttima sihke dakkár dáidduid ja dieđuid oahppama, mat leat gáibádussan mánnggakultuvrralaš servodagas birgemii. Árabajásgeassimis mánás galgá leat vejolašvuohta ovddidit kultuvrralaš didolašvuođa ja earáláganvuođaid oktavuodaid ipmirdeami.

²⁴ Balto 2008:84, čujuhuvvon girjjis Baer 2007.

²⁵ Aikio 2007: 109, 113.

²⁶ Balto 2008:58.

²⁷ Aikio 2007:107, 52, 55-57.

Buorre áicanattáldat veahkeha áicat unnimusge kulturearuid ja nana kulturipmárdusain olmmoš sáhtttá eará dilálašvuodain vuogáidahttit doaimmas kulturduogáza vuodul.

Máná bajásgeassimii oassálastán olbmot galggašedje diđolaččat stivret máná kultuvrralaš diđolašvuoda. Go eallá mánggakultuvrralaš birrasis olmmoš deaivida beaivválaččat nuppi kultuvrra fenomenaid ja earuid. Eallima hálddašeami dihtii son čatná oktavuodaid kultuvrralaš earuidgaskii ja atná daid ávkin eallinhálddašeamis. Kultuvrralaš diđolašvuodain olmmoš sáhtttá áddet earáláganvuodaid oktavuodaid. Mánggakultuvrratvuoda seailuma eaktun lea, ahte kultuvrralaš earáláganvuodaid gaskkas lea positiiivva oktavuohta. Kultuvrralaš earuid bajideapmi dahká dan, ahte olmmoš sirdá nuppi kultuvrras boahtti áššiid nu, ahte vásiha daid uhkkin iežas kultuvrii. Dát bajásdoallá ovdagáttuid ja vejolaš kultuvrralaš olggušteami. Dušše utnolašvuhtii siktejeaddji mánggakultuvrratvuoha ii dáhkit kultuvrralaš iige ovttaskas olbmuid gaskasaš dásseárvvu. Lunddolaš mánggakultuvrratvuoda vuoddu lea ovttavásttolašvuodas, mas nuppi ovttaskasaid ja kultuvrraid vásihit dásseárvosažžan.²⁸

Geavtlaš ovdamearkkat mánggakultuvrratvuoda árvvus atnimii ja kulturáddejumi ovddideapmi árabajásgeassimis:

- muitalit mánáide mánggasuoivvat ja –sisdoalut máidnasiid
- dahkat dilálašvuodaid, main mánná beassá árvvoštallat kultuvrraid gaskasaš earuid oktavuodaid (ii earuid) ja háleštallat dain
- dahkat dilálašvuodaid, main mánná smiehtta iežas kultuvrralaš vásáhusaid
- ovddidit máná áican- ja árvvoštallannávcca oktasaš dilálašvuodaid ja dáhpáhusaid ordnemiin eará kultuvrraid ovddasteddjiiguin

4.3. Sápmealaš musihkka, dánsa, muitalusárbi, dáidda ja girjjálašvuoha

Sápmealaš musihkas lea dehálaš kultuvrralaš ja servodatlaš mearkkašupmi. Luohti, leu´dd, livde dahje nuortasápmealaččaid čierunárbevierru sáhttet leat olbmo dovdomearka, suollemas máidnasiid muitaleaddji, oktavuodaid dahkki, hervvoštalli, ráhkisvuoda dovddasteaddji, bilkideaddji, luonddu ja elliid govvideaddji, mánáid šaddadeaddji dahje gaskaoapmi nuppi olbmo muitimii dahje morašteapmái. Sápmealaš musihkka árbevirolaš hámistis lea jávkagoahtán ja dan ovdanbuktin ja geavaheapmi lea geahppánan. Árbevirolaš musihka báldii lea ealáskan árbevirolaš musihkka odđa hámis. Árbevirolaš musihkka lea ain sápmelaččaide dehálaš symbola ja fápmu, mii čohkke oktii. Árbevierromusihka ealáskahttimii lea dehálaš, ahte árabajásgeassimis mánás lea vejolašvuoha gullat je deaivat musihkkačehpiid.

Kátrilladánsa lea johtán Ruošša kulturbiriid bokte nuortasápmealaččaide. Nuortalaččaide kátrilladánsa čohkkana njealji páras, masa gullet njeallje albmá ja njeallje nissona. Dánsa lea páraid gaskasaš vuorroságastallan, man mieđušteaddjin doaibmá geasanasmusihkka dahje leu´dden

Sápmealaš muitalusárbeviriid lea mihtilmas gielalaš olggosaddima riggodat, sánálaš valljodat ja dadjanvuogi mánggabealátvuoha. Sápmealaš muitalus lea dávjá bihtta muhtun muittus, muittašepmi juoga duohta dáhpáhusas dahje nuppi muitalusas. Muitalusat ja máidnasat laktásit dávjá báikkiide, dáhpáhusaide, olbmuide, beatnagiidda, bohccuide, earálágan bargguide sihke luondduihtagiidda. Sápmealaš musihkka – ja muitalusárbevieru bokte mánná oazžu dieđu sápmelaš eallinvuohká ja kultuvrii gullevaš áššiin.

²⁸ Aikio 2007:74 – 96.

Govvadáidda lea okta olggosbuktinvuohki, mii ovddida máná miellagovvádusa ja roahkkatvuoda iežas olggosbuktimii. Dáiddabajásgeassimiin figgat máná persovnnalašvuoda mánggabealat ovddideapmái. Mánáin galggašii geavahit friija govalaš olggosaddima nu olu go vejolaš. Ivnniide ja hámiide oahpásmuvvan konkretalaš diŋggaid bokte lea jo áramuttus miela mielde. Dáidagiin sápmelašvuoda sáhtta giedahallat mánggabealagiid. Smávva mánáiguin lea deháleamos lea vásáhuslašvuohka ja áššiid giedahallan govaid ja barggu bokte.

Sápmelaš sátnegeavaheami árbevierru lea nanus. Máinnas- ja muitalusárbevierru sirdásit buoremusat mánáidgirjjálašvuodas. Mángga sápmelaš mánáidgirjji vuodđun lea oktavuohka árgamáilmmi ja oidnomeahttun máilmmi gaskkas. Girjjiin deattuhuvvo sámegeiela riggodat, man oidnet dehálažžan oppa kulturárbeviero áddejupmin.²⁹

Geavatlaš ovdamearkkat árbevirolaš dieđu sirdimis, dáiddalaš vásáhusaid estehtalaš áddejumi nannemis árabajásgeassimii:

- dahkat máidnasiin, muitalusain, árvádusain oasi beaivválaš doaimmain
- doallat jeavddalaš “máinnasbeivviid” eallilan olbmuiguin
- geahččat eallilan olbmuiguin boares čuovgagovaid ja “muittašit” dáhpáhusaid
- guldalit ja oahpahallat báikkálaš árbevierromusihka musihkkačehpiiguin
- oahpásmuvvat eará guovlluid musihkkaárbái
- dahkat iežas ovttagas luodi/leu´dde/liđve, hárhjehallat jiena geavaheami ja olggosbuktima
- stoahkat sámemestohkosiid, lávlunstohkosiid, ráhkadit sápmelaš duhkorasaid
- oahpásmuvvat dáidaga vugiin sápmelaš ivnniide, gárvvuide, lundui ja eará jagiáiggiide
- ráhkadit ovttagahkii ođđasitgeavahanmateriálas muhtun gova (bláđis čuhppojuvvon govat, báhpára, ivnniid geavaheami)
- duddjot dáiddagiehtadujiid (miellagovvádusa atnin, ođđa idea dahkan)
- čájáhallat muhtun sápmelaš máidnasa, geahččat sápmelaš ealligovaid
- oahpásmuvvat sápmelaš divttaide ja girjjálašvuhtii, čohkket árbedieđu ee. jearahallamiin
- bovdet báikkálaš sámedáiddáriid guossái, galledallat dáidda- ja kulturdáhpáhusain
- oahpásmuvvat sámedáidagii ja symbolaide:
Nils-Aslak Valkeapää: ivnniid geavaheapmi ja symbolihkka
Kerttu Vuolab: čuohpadanteknihkka, kollásat
Merja Aletta Ranttila: Prinseassagovat
Brita Marakatt-Labba: herventeknihkka, máidnasat
- ordnet sámemánáiguin oktasaš jahkásaš dáhpáhusaid
-

5. SOSIÁLALAŠVUOHTA, DUHKORADDAN, LIHKADEAPMI JA OAHPPAN

5.1. Oahppan, duhkoraddan ja lihkadeapmi

Oahppama mokta boahká dorvvolaš ja movttiidahtti birrasis, mas mánná oažžu vejolašvuodaiehčanas, iešdoaimmalaš guorahallamiin ja dahkamii. Juohke mánná lea ovttaskas oahppi. Vai juohke mánná sáhtášii gávdnat iežas vuogi ja dan mielde ilu oahppat, deattuhit árabajásgeassimis mánggabealátvuhtii maiddái oahppama dáfus. Árabajásgeassimis pedagogalaš hástalussan lea addit mánnái jierpmálaš, mánggabealat oahppanvásáhusaid giela ja kultuvrra dáfus, ahte mánná vásiha daid dehálažžan ja duostá maiddái iskat ja feillet³⁰.

²⁹ Lehtola 1997:96,104.

³⁰ Balto 2008:53.

Bajásgeassindoaimmas máná áican- ja iešárvoštallannávcca ovddidit mánggabealagiid. Mánnái eai njuolga muital, mo muhtun ášši galggašii dahkat muhto máná stivret buori gávnnavuvvon doaibmavuohkáii nu, ahte addit sutnje geazidemiid. Ulbmilin lea oažžut máná árvoštallat ieš barggus bohtosa ja máhttima dási buoremus vejolaš duodalašvuoda mielde. Árvoštallanmáhtu ovdáneapmi veahkeha máná váttisvuodadilis.³¹

Máná viiddessuorggatvuoda ja mánggabealátvuoda ovddideapmin áššit oahpahuvojit oppalašvuotán ja geahččalit buktit ovdan buot dasa gullevaš oktavuodaid. Bajásgeassin lea diđolaš, ii soaittáhtlágan. Ođđa ášši čadnojuvvo vásáhusa bokte árabut ohppojuvvon áššiide. Mánná galgá ieš beassat fuobmát gosa guđege ášši laktása ja fihttet dan vuodul oppalašvuodaid. Vaikke stivren ii leat nu ovttaskasčuoggáid mielde, máná dorvvolašvuotadovdu ii sugahuvvo. Mánás lea álo dorvun muhtun olmmoš, geas sáhttá jearrat, jus ieš ii beassan duđahahtti bohtosii dahje lea eahpesihkkar iežas árvoštallanbohtosii.

Sápmelaš stohkosiid vuodđu lea eanaš luonddus ja ealáhusain. Luonddus oažžut ideaid, inspirašuvnna ja ávdnasiid duhkorasaide. Stohkosiid heivehit jagiáiggiide ja dat dávjá govvidit olles olbmo bargui gullevaš doaimmaid. Stoahkan lea kreatiivavuoda vuodđu.

Lihkadeapmi lea mánnái lunddolaš vuohki oahpásmuvvat alces, nuppiide olbmuide ja birrasii. Šaddanbirrasis ja beaivválaš doaimmaiguin galggašedje leat vejolašvuodát mánnái luonddus johtimii. Lihkadeapmi nanne máná diđolašvuoda alddis ja oahppamis dárbbášuvvon dáidduid.³² Mánná dárbbáša beaivválaččat unnimustá guokte diimmu lášmes lihkađeami. Motorihkalaš vuodđodáiddu leat vázzin, viehkan, njuikun, bálkesteapmi, gittaváldin, čiekčan sihke časkin. Lihkadeapmi- ja stoahkandilálašvuodaid mánná oažžu lunddolaččat hárbhallat sosiálalaš dáidduid. Iežas krohpa dovdan addá vuodu krohppagova ja miehtemielalaš iešgova ovdáneapmái.³³

Geavtlaš ovdamearkkat sápmelaš stohkosiin:

- gumpe- ja boazostohkosat, guovžabivdostohkosat
- suohpan- ja bigálusstohkosat
- nuohttunstohkosat
- elliid luottaid dovdanstohkosat, rievssatstohkosat
- beaivváš- ja dálkestohkosat

5.2. Ovttas doaibman ja fuolahus

Árabajásgeassima árggas dikšuma, bajásgeassima ja oahppama ii sáhte earuhit nubbi nuppis, muhto daid deattuhus lea máná dárbbuid mielde. Árabajásgeassimis beaivi lea dievva dilálašvuodaid, gos mánná oahppá doaimma bokte. Beaivválaš árgga doaimmain mánná oahppá ovddasvástádussii ja ulbmilvuhtii. Dikšuma, bajásgeassima ja oahppama mihttomearri lea veahkehit máná dahkat ja jurddašit ieš sihke váldit ovddasvástádusa. Nuppiid gudnejahttin ja vuhtii váldin sihke sosiálalaš dáidduid ja stoahkan leat guovddáš sajis árabajásgeassimis. Mánná oahppá heivehallat, juohkit ja doaibmat ovttas. Rájáid heivehallat ovttas oppa bajásgeassinservošiin. Ruossalasvuodadiliid bagadallat háleštallamiin mánáin ja vanhemiiguin soabalaččat.

Ovttas doaibman lea illun mánnái ja lihkostuvvama vásáhusaid lea vejolaš oažžut stoahkamiid ja ođđa áššiid oahppama bokte

³¹ Aikio 2007:44-46

³² Stakes 2005:22-23.

³³ STM 2005:9-10, 14.

5.3. Beaivválaš doaimmat, boradeapmi ja šaddanbiras

Mánnái mihtilmas doaibmadábit leat stoahkan, lihkadeapmi, dáiddalaš vásiheapmi ja guorahallan, maid bokte mánná sáhtá nannet buresbirgejumi ja oaivila alddis. Máná mihtilmas doaibmavuogit váldojit vuhtii beaivválaš doaimmain. Beaivválaš doaimmain ollašuhttit dán plánas máinnašuvvon kultursisdoaluid ja árvvuid nu, ahte mánná sáhtá vásihit gielas ja kultuvrras lunddolaš oassin iežas eallimis. Beaivválaš doaimmaid ollašuhttimis geavahit veahkkin sápmelašservodaga dieđuid ja dáidduid.

Boradeapmi lea oassi máná vuodđodivššu, bajásgeassima ja oahpaheami. Máná movttiidahttit oahpásmuvvat ođđa borramušávdnasiidda ja smáhket earálágan borramušaid. Boradeapmi lea sosiála dáidduid hárhjehallan, gos mánná oahppá buriid láhttendábiid, nuppiid vuhtii váldima ja atnit borramuša árvvus. Máná movttiidahttit iešdoaimmalaš boradeapmái hoahpohis, dorvvolaš ja oahpahallamii miehtemielalaš birrasis. Borramušválljemat, borramušdilálašvuolta, borramušsáгат ja guottut stivrejit máná borranhárhjánemiid ovdáneami. Stoahkanagis lea dehálaš oažžut mánggabealat borramuša. Šattuid, heđemiid ja murjjiid valljis geavaheapmi, dipma buoiddit biebmobuoidin, vuojahis mielki, gaskabihtáid kvalitehta, goikojuhkamušaid jierpmálaš välljen ja garvit bistevaš borrama.³⁴

Máná šaddanbiras galgá leat fysalaš, psykalaš ja sosiálalaš dahkkiid dáfus dakkár, ahte dat ovddida máná buresbirgejumi, dearvvašvuoda, šaddama, ovdáneami ja oahppama. Eandalii galgá giddet fuomášumi máná šlápmadássái. Dilihisvuolta, šlápnavuolta ja liiggálaš sosiála kontávttat bajidit máná streassahearkivuoda menddo bajás, mii sáhtá oasistis váikkuhit máná jierpmálaš ja gielalaš ovdáneapmái, muitui, iešgovvii sihke sosiálalaš dáidduide³⁵.

Šaddanbirrasis giddet fuopmášumi dorvvolašvuhtii ja ruovttulagašvuoda lassin doaibmasajiid doaimmalašvuhtii, luonddulagašvuhtii ja dasa, mo dat addet vejolašvuoda sápmelaš árbevieru sirdašuvvamii lunddolaččat. Doaibmalanjain lea maiddá vejolašvuolta earálágan sápmelaš giehtadujiid bargamii. Doaibmalanjaid lahkasiin lea sadji lávu dahje eará sápmelaš árbevirolaš šilljoráhkadusaid ceggemii. Šilljobirrasa sámáidahttimiin sáhttit oasistis nannet máná kulturidentitehta ja dahkat mánggabealagat giellageavahanvejolašvuodaid.

6. SÁPMELAŠ ÁRABAJÁSGEASSIMA PLÁNEN, OLLAŠUHTTIN, STIVREN JA ÁRVVOSTALLAN

6.1. Árabajásgeassindoaimma plánen

Árabajásgeassinovttadagas dahket ovttadatguovdasaš doaibmaplána, man vuodđun lea sápmelaš arabajásgeassinplána ja jahkodatgierdu. Plánema ruŋgun atnit sápmelaččaid gávccii jagiáiggi, mii govve sápmelaš máilmmigova. Sápmelaš máilmmigovva dovdo ja eallá árgabeaivvi bargguid guovdu³⁶. Sápmelaččaid gávccii jahkeáiggi leat dálvi, gidđadálvi, gidđa, gidđageassi, geassi, čakčageassi, čakča ja čakčadálvi.

Mánnái dahkat persovnnalaš arabajásgeassinplána (árplá) ovttasbargguin máná vánhemiid dahje eará máná bajásgeassimis vástideaddji olbmuiquin. Árplá ulbmilin lea máná persovnnalašvuoda ja vánhemiid oainnuid vuhtiiváldin doaimma ordnemis ee. máná vásáhusat, dárbbut ja boahttevuoda

³⁴ STM 2004:3, 150.

³⁵ Keltikangas-Järvinen 2009.

³⁶ Helander 2000:172, čujuhuvvon girjjiis Magga 2004:20

oidnosat, máná beroštumit, givrodagat ja máná persovnnalaš doarjaga ja stivrema dárbbut. Árabajásgeassinplánas soahpat vanhemiiguin ovttasbarggu doaibmavugiin. Mánná sáhtá maiddá ieš oassálastit árabajásgeassinplána dahkamii ja árvvoštallamii vanhemiiguin ja bargoveaga ovttas soahpan vugiin.³⁷

Árabajásgeassinovttadagas ordnet jeavddalaš plánenčoahkkimiid bearrašiiguin. Ovttatdatguovdasaš doaimma plánemis ja ollašuhttimis geavahit viidasit veahkin oppa sámeservodaga. Árabajásgeassin doaimma plánemis bargat ovttasbarggu maiddá eará sápmelašovttadagaiguin sihke iežas gielddas ja oppa sámequovllus. Ulbmilin lea dahkat bissovaš sámequovllu fierpmádaga, mii bealistis buktá doarjaga bargui ja lasiha sápmelaš árabajásgeassin doaimma sisdoalu ovddidanvejolašvuodaid.

Ovttatdatguovdasaš doaibmaplána sisdoallá ee. čuovvovaš áššiid:

- almmolaš ulbmilat
- šaddanbirrasa govvideapmi
- sáme giela oahppama ulbmilat ja gaskaoamit
- kulturárvvuid ollašuvvan geavatláš doaibman jahkodatgierddu mielde
- ovttasbargu vanhemiiguin, sogain eará beliiguin
- doaimma árvvoštallan ja guovddáš ovddidančuozáhagat

6.2. Árabajásgeassima ollašuvvan

Mánáid beaivedikšu lea vuodđobálvalus, man ordnen lea gieldda geatnegasvuhta ja man ruhtadeapmi ollašuvvá eanaš servodaga ruđaiguin. Servodaga doaibman lea dáhkidit kvalitehtalaččat buori beaivedivššu oazžuma nu, ahte buot mánáin lea vejolašvuhta oassálastit bálvalusaide bearraša sosioekonomalaš dahje eará servodatlaš sajádagas ja ássanbáikkis fuolatkeahttá. Bálvalusat galget leat mánggabealagat ja eará bálvalanhámiid dássedettolaš ovddideamis galgá atnit fuola.³⁸ Sáme gielat vuodđobálvalusaid buvttadeamis vástidit vuosttažettiin sámequovllu gielddat. Eatnigielat bálvalusaid buvttadeapmi lea goittotge lánkaásaheamis meroštallojuvnon buot Suoma gielddaid vuodđodoaibman. Maiddá organisašuvnnat leat váldán oasi mearkkašahtti vugiin sáme gielat bálvalusaid buvttadeapmái.

Sápmelaččaid ruovttuguovllus ordnejit sápmelaš beaivedivššu ja giellabeassedoaimma váldooassái bearášbeaivedikšun. Dušše Ohcejoga gielddas doaibmá davvisáme gielat beaiveruoktu. Bearášbeaivedikšohápmi lea šaddan eanaš doaibmahápmiin ja dan vuodđun leat guhkes gaskkat sihke skuvlejuvnon bargoveaga oazžun. Maiddá sáme gielat beaivedivššu dárbbu molsašuddan sihke smávva mánnámearit giliid guovdu leat váikkuhan bearášbeaivedikšohámi dábálažžan šaddamii. Ruovttus dáhpáhuvvan sápmelaš bearášbeaivedikšu ii sámequovllu gielddain leat oazžumis.

Sápmelaččaid ruovttuguovllus leat golggotmánu 2009 dieđuid mielde sáme gielat árabajásgeassimis vuollásažžan oktiibuot 104 máná, main sáme gielat beaivedivššus 71 máná ja giellabeassedoaimmas 33 máná. Mánáid mearri, geat leat sáme gielat beaivedivššus, mearri lea lassánan maŋimus 5 jagi áigge Anára ja Ohcejoga gielddain ja geahppánan Eanodaga gielddas. Sápmelaččaid ruovttuguovllu olggobealde sáme gielat ollesáiggi beaivedivššu sáhtá oazžut Roavvenjárggas, gos leat 7 máná. Oulus doaibmá sáme gielat árabajásgeassinriekkis, gos leat mielde 5 máná.

³⁷ STM 2009: 32. 2002:9

³⁸ STM 2002

6.3. Arabajásgeassima stivren

Sámegiela beaivedikšu ja giellabeassedoaibma gullet sámeguovllu gielddain sosiáladoaimma dahje čuvgehusdoaimma hálddahusa vuollásažžan. Sápmelaš arabajásgeassima stivren dáhpáhuvá Suomas eanas suomagillii, Ohcejoga gielddas doaibmá sámegiela arabajásgeassinstivrejeaddji. Arabajásgeassinstivremis vástideaddji bargoveahka dáhkida, ahte sápmelaš arabajásgeassinovttadagaid doaibma doarju sámemáná iežas giela ja kultuvrra bajásdoallama ja ovddideami. Arabajásgeassimis vástideaddji bargoveagas galggašii leat doarvái buorre sámegiela ja kultuvrra dovdamuš sihke dieđut mánggagielatvuohtabajásgeassimis. Sápmelaš arabajásgeassima stivren dahkkojuvvo ovttasbarggus Sámedikkiin.

6.4. Doaimma árvvoštallan

Arabajásgeassinbálvalusaid árvvoštallan ollašuhtto ovttas mánáin ja su vanhemiiguin, sogain, bargoveagain ja ovttasbargobeliiguin. Bajásgeassin lea čatnasan kultuvrra ja servodaga nuppástuvvamii. Doaibmabirrasiid rievdadusat váikkuhit arabajásgeassindoaimma ollašuhttima jeavddalaš árvvoštallamii, dan mielde doaimma ovddideapmái, ulbmiliid ásaheapmái ja ollášuhttimii³⁹. Arabajásgeassima sisdoalu árvvoštallamiin ovddidit arabajásgeassima árgga doaimma nu, ahte arabajásgeassin sáhtašii buorebut dávistit juohke máná dárbbuid ja arabajásgeassin oktan bálvalushápmiin bearraša dárbbuide.

Árvvoštallama ollašuhttima bealis galggašii ovttaskadási plánemis meroštallat mo dieđu čohkket, geat árvvoštallet, goas ja mo. Doaimma árvvoštallamii gullá maiddá máná áican ja su árgga oidnosiin dahkan, ahte merket bajás máná guoskevaš áicamiid. Áican veahkeha bajásgeassi earuhit máná ovdáneami muttuid ja persovnnalaš sárgosiid. Dilálašvuodain, main bajásgeassis badjána fuolla mánás, lea earenoamáš dehálaš bisánit áicat máná doaimma ja das dáhpáhuvan nuppástusaid. Beaivválaš áican addán mávssolaš dieđu vanhemiidda. Áican ja dokumenteren leat maiddá buorit gaskaoamit máná oasálašvuoda ovddideamis. Bajásgeassi áicá maiddá máná beroštumiid vai sáhtá plánet doaimmas mánnalagabuš ja guođđá saji máná iežas evttohusaide. Máná, vanhemiid ja soga addán máhcahat veahkeha bargoveaga diehtit gos leat lihkostuvvan ja gos lea ovddidanveara.

Árvvoštallan sisttisoallá ee.

- máná persovnnalaš ja gielalaš ovdáneami árvvoštallama
- árvvoštallama das, mo sápmelaš kulturárvvut ollašuvvet geavatlaš doaibman
- arabajásgeassima, vanhemiid ja soga bajásgeassinovttasbarggu árvvoštallan
- árvvoštallan das, mo doaimma organiseren ja ordnen dorjot máná oppalaš buresbirgejumi

Bargoveaga árvvoštallama gaskaoapmin leat áican, dokumenteren, iežas barggu árvvoštallan, ovddidanháleštallamat hoavddain, ovttadatguovdasaš bargobáikečoahkkimat ja oppa giella sápmelaš arabajásgeassima bargočoahkkimat.

Sápmelaš arabajásgeassinplána sisdoalus ja doaimmalašvuodas plánema vuodđun čohkket máhcahaga Davvi-Suoma sosiálasuorggi máhttinguovddáža bealis. Máhcahaga bokte ožžojuvvon dieđu ávkkástallat sápmelaš arabajásgeassima ovddidanbarggus.

³⁹ STM 2009: 49.

6.4. Dorvvolašvuodaplána

Beaivedivššu dorvvolašvuodaplánii gullet sihke bargoveaga ja mánáid guoskevaš lágas áshuvvon ja earát dorvvolašvuoda ja dearvvašvuoda guoskevaš plánat. Beaveruovttuláhka geatnegahtta doaibmaovttadaga fuolahit beaivedivššu dorvvolaš ordnemis.

Beaivedivššu dorvvolašvuodaplána lea viidásut go gádjunplána oppalašdorvvolašvuoda buorideapmái ja bajásdoallamii siktejeaddji áššegirji. Dorvvolašvuodaplánas árvvoštallat doaimma uhkideaddji áitagiid ja čielggadit doaimma riskkaid ja váldit vuhtii lágaid, mat muddejit beaivedivššu guovddáš gáibádusaid, doaibmaovttadagaid bargosuodjaleami doaibmaprogramma sihke bargodearvvašvuotačielggadusat. Guorahallamii gullet ee doaibmaovttadaga bargoveahka, mánát, geat leat divššus, doaibmaovttadagas galledeaddji olbmot, doaibmaovttadaga olgo- ja sissajit sihke doaibmagaskaoamit ja lagašbiras.⁴⁰

Sápmelaš árabajásgeassinovttadagas ollášuhtton kultuvrii gullelaš mánggabealat doaibma mánáiguin ee. dolastallan, earálágan dáhpáhusaide ja reaissuide oassálastin gáibida válmmaštallamiid ovddalgihtii, ovttasbarggu ja dorvvolašvuodaoainnuid vuhtii váldi plánema sihke doarvái bargoveahkaressaid. Reaissuid jed. sáhtta ordnet ovttasbargguin máná bearrašiin, sogain ja resursabargoveagain, muhto maiddáid dáid diliin galgá doaimmas vástideaddji bargoveahka čielggadit ovddasvástádus- ja dorvvolašvuodagažaldagaid vanhemiiguin ovddalgihtii. Árabajásgeassimis dahkat mánáid fievrredanrávvagiid sihke soahpat dárbbasettiin ovttas máná vanhemiiguin girjjálaččat máná oassálastimis ee. mohtorgielká-, fanas- je. reaissuide ja dain gáibiduvvon dorvobiergasiin (suodjegahpirat, gádjunliivvat).

6.5. Sierra doarjja árabajásgeassimis

Juohke máná šaddan, ovdáneapmi ja oahppan leat persovnnalaččat. Máná sáhtta dárbbasit doarjaga fysalaš, diđolaš, dáiddolaš, dovdoeallima dahje sosiála ovdáneami surggiin. Doarjaga dárbu sáhtta boahit dalle, go máná šaddandilit leat áitaga vuolde dahje eai dorvvas su dearvvašvuoda ja ovdáneami.⁴¹ Eandalii árabajásgeassima ja rávvehaga doaibma galget leat giddes ovttasbarggus máná oahppanválttisvuodaid ja ára doarjaga dárbbu earuheamis.

Go vanhemat dahje árabajásgeassinbargoveahka áicet máná ovdáneamis bázahallama dahje spiehkaseami, háleštit ovttas, mii máná ovdáneamis lea persovnnalaš dahje persovnnalašvuoda sárggus ja gos dárbbasa doarjaga. Doaimma vuodđun lea máná persovnnalašvuoda vuhtii váldin ja iešdovdu nannen. Rabasvuota ja luohhtámušlaš biras máná vanhemiid ja bargoveaga gaskkas dahket vuoda doaibmi ovttasbargui máná buorin. Dárbbasettiin árvvoštallama doarjjan skáhppot áššedovdi cealkámuša vanhemiiguin sohppojuvvon vugiin. Dárbbaslaš doarjjadoaimmat álggahuvvojit seammás go doarjaga dárbu lea gávnnavuvvon.

6.6. Ovdaoahpahus

Ovdaoahpahus lea oassi árabajásgeassimis. Gielddain lea lágas mánnašuvvon geatnegasvuota ordnet ovdaoahpahusa. Ovdaoahpahusa sáhtta ordnet juogo beaivedivššus dahje skuvllas. Go ovdaoahpahus lea ordnejuvvon beaivedivššus, ovdaoahpahussii heivehit maiddáid beaivedivššu láhkaásaheami dego dievasmahttin.

⁴⁰ Saarsalmi 2008:7.

⁴¹ Stakes 2005:35.

Sápmelaččaid ruovttuguovllus sámeielat ovdaoahpahus ordnejuvvo vuodđooahpahusa oktavuodas. Ovdaoahpahus ordnejuvvo vuodđooahpahuslága vuodul. Ovdaoahpahusa oahpahusplána vuodustusat stivrejit riikkaviidosáččat ovdaoahpahusa sisdoalu, kvalitehta ja báikkálaš oahpahusplánaid dahkama. Sámeielain addojuvvon ovdaoahpahusa gielalaš ulbmilat leat seammá go earáge ovdaoahpahusas. Mánái galgá bajásgeassimiin ja oahpahusain addit vejolašvuoda oahppat maiddá sápmelaš kulturárbbi. Oahpahusa deaddočuoggát leat sápmelaš kultuvra, eandalii juoigan ja giehtaduojit, ealáhusat, eallinvuohki ja báikkálaš luondu. Gielalaš ja kulturárbevieru joatkašuvvama galgá ovddidit báikkálaš servodagain ovttasbarggus.⁴²

7. OVTTASBARGU JA OVDDASVÁSTÁDUS

7.1. Bajásgeassinguoibmávuohhta vanhemiiguin ja sogain

Bajásgeassinguoibmávuohhta lea gaskavuohhta, mas bargoveahka, vanhemat ja máná fuolaheapmái oassálastán olbmot diđolaččat čatnasit máná šaddama, ovdáneami ja oahppama doarjumii. Guoibmávuodas vanhemat, sohka ja bargoveahka leat dásseárvosaččat, muhto dovdet máná sierra láhkai. Máná ruovttu ja árabajásgeassinbálvalusaid nana ovttasbargu doarju máná jiena gulloma. Mánás lea vuoigatvuohhta oassálastit, váikkuhit ja beasat gullo juohkebeaivválaš doaimmain ja stohkosiin.

Mánáin, bearrašiin ja bargoveagain háleštallamiid vuodul dahkkojuvvui máná árabajásgeassinplána. Árabajásgeassima doaimma ja plánema dagadettiin dorvvastit vanhemiid ja máná váikkuhusvejolašvuodaid beaivedivššu ovddideapmái ja árvvoštallamii.

Guoibmávuohhta gáibida maiddá dan, ahte goappáge oassebealis lea doarvái diehtu nuppi bajásgeassinoainnuin ja –vugiin. Bearrašiid earáláganvuoda ja earálágan árvoválljemiid ádden lea guoibmávuoda gáibáduš. Bargis lea ámmátlaš ovddasvástáduš vuolggahit ja bajásdoallat bajásgeassinguoibmávuoda.

7.2. Mánnggasuorggat ovttasbargu

Árabajásgeassin, rávvehat, ovdaoahpahus ja vuodđooahpahus dahket máná ovdáneami dáfus njuolgguslaččat ovdáneaddji oppalašvuoda. Máná šaddama ja ovdáneami joatkevašvuoda dorvvasteapmin čavga ovttasbargu rávvehagaid, skuvllaid ja árabajásgeassinbálvalusaid gaskkas lea dehálaš. Maiddá rávvehaga bargun lea ovddidit máná šaddama, ovdáneami ja oahppama sihke doarjut vanhemiid sin ruovttubajásgeassimis. Sosiála- ja dearvvašvuohhtaministeriija ávžžuha, ahte beaivedivššu ja mánnarávvehaga gaskkas leat oktasaččat sohppojuvvon ovttasbargo- ja dieđulonohallanmeannudeamit. Mánngga báikkis leat ovddidan 3- ja 5-jahkásaš mánáid ovddideami čuovvumii vanhemiid, rávvehaga ja beaivedivššu ovttasbargomálla. Ovttasbargu lea veahkehan beaivedikšobargoveaga ain buorebut leat diđolaš máná persovnnalaš dárbbuin.⁴³ Dehálaš árabajásgeassima ovttasbargoguoibmin doibmet vanhemiid lassin ee. mánnarávvehat, skuvla, psykologa, sosiála- ja bearašbargit, hállan-, doaimma- ja fysioterapevta, earálágan mánnggasuorggat bargujoavkkut, bátnedikšu, searvegoddi ja organisašuvnmat.

⁴² Oahpahusráđdehus 2000:17.

⁴³ STM 2004:44-46.

7.3. Guovlulaš ja rájáid rasttildeaddji ovttasbargu

Árabajásgeassimis dahkat ovttasbarggu báikkálaš, guovlulaš, rájáid rasttildeaddji ja eamiálbmotdásis.

Sápmelaš bálvalusaid ovddidanfidnu áigge lea sámeiguovllu bargoveagas badjánan dárbu ovttasbargguin plánet ja ovddidit sápmelaš árabajásgeassindoaimma. Bargiid gaskasaš dáidduid lonohallan ovddida maiddá iežas barggu ovddideami. Sápmelaš árabajásgeassima ovddideami joatkin gáibida jeavddalaš fierbmedeavvademiid. Árabajásgeassinovttadagat galget sáhttit doallat jahkásaš ovddidan- ja plánendilálašvuodaid, main bargit sáhttet ovttas smiehttat mo sápmelaš kulturárvvut ollašuvashedje buoremusat árgabeaivvi bajásgeassindoaimmain.

Ovttasbargu báikkálaš kulturdoibmiiguin nanne máná oktavuoda iežas gillii ja kultuvrii. Báikkálaš kulturdoibmiid livččii doaimmasteaset buorre váldit árabajásgeassima dárbbuid vuhtii.

Davvisámeigiella lea oktasaš Davvikálohta guovllus ja nuortalašgiella Ruoššas ja Suomas ássi nuortalaččaiguin. Sápmelaččaide ovttasbargu rájáid rastá lea lunddolaš ja bistevaš. Árabajásgeassinovttadagaid oktavuodadoallan sápmelaš beaiveruovttuid gaskka rájáid badjel rájáid nanne sápmelaš oktiigullevašvuoda dovddu ja kultuvrra dovdamuša. Sámeiguovllu gielddain leat soahpamušat Ruota ja Norgga lagašguovllu gielddaid gaskka árabajásgeassinbálvalusaid oastimis rájá rastá.

Maiddá eará eamiálbmogiin lea seammasullasaš hástalusat iežas giela, kultuvrra ja servodatlašvuoda bajásdoallamis ja nannemis. Árabajásgeassinbargovehkii lea ávkin oahpásmuvvat maiddá eará eamiálbmogiid buorre geavadagaide giela ja kultuvrra sirdimis boahhtevaš sohka buolvvaide. Eamiálbmotovttasbargu lea álggahuvvon sápmelaš kulturguovddáža doaimmas mánáidkultuvrra oasis.

8. SÁPMELAŠ ÁRABAJÁSGEASSIMA OVDDIDEAPMI

Eamiálbmoga gielaide áitatvulošvuolta gáibida virgeoapmahaččain positiivva meannudeami, mainna gielaide seailun ja odđa sohka buolvvaide sirdašuvvan sáhtta dorvvastuvvot. Plánaid mielde dahkkojuvvon giela- ja kulturealáskahttinprográmma dahkan árabajásgeassimii ja vuodđoahpahussii máhcahivččii sámeigiela dan manahan sápmelaččaide sihke dagašii sámeigielain sámeservodaga bajásdoalli fámu.

Sápmelaš árabajásgeassima hástalusson lea eandalii nuortalaš- ja anárašgielat árabajásgeassima dahkan. Sápmelaš materiálabánkku dahkan internehttii lea dehálaš sámeigielat árabajásgeassinmateriála oktii čohkkemii. Dát bánku livččii oaivvilduvvon árabajásgeassinbargoveaga ja vanhemiid atnui.

Árabajásgeassima sisdoalu ovddideapmi lea bargu, man galgá bargat vuodđobarggu olis. Pedagogalaš doaimma eavttuid ovddideapmin lea dehálaš giddet fuopmášumi smávvaajoavkkuid ceggenvejolašvuodaide, doibmii, sajiide ja gaskaomiide. Bargoveaga bargodiliid ovddideapmin lea dehálaš váldit vuhtii bargoveaga skuvlenvejolašvuodaid ja barggus veadjima⁴⁴ Bargoveahka dárbbasa doarjaga ja stivrema sámeigillii ja kultuvrii gullevaš pedagogalaš geavadagaid earuheamis, árvvoštallamis ja ovddideamis. Iežas barggu ovddideapmi veahkeha oaidnit barggu odđa

⁴⁴ Heinämäki 2007:10, 13.

čalmmiiguin, loktet dan árvvus atnima, earuhit iežas máhttima sihke oahppat odđa bargovugiid ja –metodaid.

Ovddideami hástalussan lea sápmelaš bálvalusaid ovddidanfidnu áiggedahkkon ovddidanfierpmádaga bajásdoallan, ovttasbargoeavttuid dorvvasteapmi sihke bargoveaga ja vánhemiid oasálašvuoda nannen ovddidanbarggus. Arabajásgeassima stivremis ja jodiheamis vástideaddji beliiguin lea maiddá guovddáš rolla ovddidanbarggu ovdáneamis.

Sápmelaš bálvalusaid ovddidanbarggus lea badjánan resurssaid váilevuohta, mii dahká ovttasbarggu bargama ja doaimma ovddideami váttisin. Sámevuovllus dárbbášuvvo oppa guovllu oktasaš sápmelaš arabajásgeassinstivrejeaddji. Arabajásgeassinstivrejeaddji bargguide gulašedje beaivedivššuin, giellabesiiguin, ovdaoahpahusain ja rávvehagaiguin dahkkon ovttasbargu sihke stivren ja diediheapmi sámegeiela, kultuvrra, bajásgeassima ja mánggagielatvuhtii guoskevaš áššiin.

8.1. Arabajásgeassima bargoveaga oažžun, skuvlen ja máhttin

Sápmelaš arabajásgeassima stuorámuš hástalussan lea sámegeielat skuvlejuvvon bargoveaga oažžun. Sápmelaš vuolggačuoggáin plánejuvvon ámmátlaš ja allaskuvladási skuvlejumi galggašii sáhttit oažžut sápmelaččaid ruovttuguovllus. Suomas eai lágit sámegeielat arabajásgeassinsuorggi skuvlejumi. Oulu universiteahta, oahpaheaddjiskuvlenlágádusas, lea earri (2 báikki) riegádeamis sámegeielagiidda mánáidgárdeoahpaheaddjiohcciide suomagielat skuvlejupmái. Lagamus sápmelaš arabajásgeassinoahpahusa fálli allaskuvla lea Davvi-Norggas. Suomabeale sámegeielagiin lea vuoigatvuohta ohcat Norgii oažžut skuvlejumi mánáidgárdeoahpaheaddjin⁴⁵.

Sámevuovllu oahpahusguovddážis Anáris lea ordnejuvvon sosiála- ja dearvvašvuodasuorggi vuodđodutkosii doalvu lagašdivššárskuvejumi jagi 1997 rájes. Skuvlen lea dahkan álkibun eatnigielat sámegeielat skuvlejuvvon bargoveaga oažžuma. Oahpahusplánii gullá buohkaide oktasažžan dušše 2 oahppavahku sámegeielat skuvlejupmi ja 2 (ov) mánggakultuvrrat oahput. Friija válljejuvvon oahpuide (10 ov) sáhtttá váldit sámegeiela ja kultuvrra oahpuid. Sámevuovllus ordnejuvvon skuvlejumiide galggašii váldot olu eanet sámegeiela ja kultuvrra oahpuid.

Arabajásgeassinbargoveaga barggut leat pedagogalaččat, sosiálalaččat ja servodatlaččat rievdan eambo gáibideaddjin. Máná gielladáiddu earálágan dássi ja persovnnalaš dárbbut dahket bargiide iežas lassihástalusaid. Arabajásgeassimis ollesolbmuid gaskanas gaskavuodát ja barggus veadjin čuhcet mánáide ja bargobáikki birrasii. Lea dehálaš deattuhit bargoveaga barggus veadjima, bargostivrema ja skuvlejumi. Bajásgeassái lea buorre smiehttat iežas doaimbavugiid ja háleštallat earálágan diliid bokte boahtán dovdduin ja reagerenvugiin.

Arabajásgeassinbargoveahka dárbbáša doarjaga ja máhttima nannema

- pedagogalaš geavadagaid ja metodaid árvvoštallamis ja ovddideamis
- seammaláganiindahkanproseassa váikkuhusaid ja vuogádagaid earuheamis; mo dat stivrejit jurddašeami ja doaimma⁴⁶ (kolonialisma)
- máná sámegeiela ja kultuvrra nannemis
- sámegeielain ja kultuvrras
- iežas sápmelaš ámmátidentitehta nannemis
- sápmelaš kultuvrra vuolggačuoggáin dáhpáhuvvon arabajásgeassima ulbmiliid, sisdoalu ja doaimmaid plánemis
- kulturáddejumi mearkkašumis giela ja kultuvrra seailuheaddjin
- mánggagielatvuhtaskuvlejumis⁴⁷

⁴⁵ STM 2007:54.

⁴⁶ Balto 2008:62.

sápmelaš bálvalusaid ovddidanfidnu áigge lea ilbman dárbu plánet ja ordnet skuvlejumi giellabeassebargovehkii ja vanhemiidda sámegeiela ja kultuvrra ealáskahttimis.

8.2. Árabajásgeassinbálvalusaid máŋggahámatvuolta

Sápmelaš bearaš- ja bargoeallima oktiiheiveheapmin galggašii ovddidit sámegeiela arabajásgeassinbálvalusaid máŋggaláganvuolta nu, ahte ordnet rabas riekkes- ja stoahkandoaimma sihke oasseáigásaš arabajásgeassinbálvalusaid. Máŋggaláganvuolta dagašii vejolažžan buorebut sápmelaččaid árbevirolaš ja lotnolasealáhusain birgejumi oažžu bearrašiid dárbbuid vuhtii váldima beaivedikšunáiggiid ordnemiin ja dikšunhámiid ollašuhttimis.

⁴⁷ Sámediggi 2008, čujuhuvvon girjjis SSG

Gáldut:

- Aikio Aimo 2000: Olbmo ovdáneapmi. Davvi Girji OS, Kárášjohka.
- Aikio Aimo 2007: Saamelainen elämänpolitiikka, lisensiaattitutkielma, Lapin yliopisto, Rovaniemi.
- Aikio Samuli ym. 2000: Siiddastallan – siidoista kyliin. Inarin saamelaismuseon julkaisuja no 3. Kustannus Pohjoinen, Jyväskylä.
- Balto Asta 2008: Sámi oahpaheaddjit sirdet árbevirolaš kultuvrra boahhtevaš buolvvaide. Dieđut 4/2008. Sámi allaskuvla.
- Heinämäki Liisa 2007: Kehittämistyö osana varhaiskasvatuksen perustehtävää. Stakes, Jyväskylän alueyksikkö. www.socom.fi/dokumentit/ruori/puolimatkka/puolimatkka_liisa_heinamaki.pdf
- Helander 2000: Saamelainen maailmankuva ja luontosuhde. Teoksessa Beivvi mánát, Suomalaisen kirjallisuuden seura, Helsinki.
- Jefremoff Irja: http://www.samimuseum.fi/saamjiellem/suomi/tieto_etusivu.html
- Keltikangas-Järvinen, Liisa 2009: Keltikangas-Järvinen lasten päivähoitosta. <http://yle.fi/elavaarkisto/?s=s&g=5&ag=113&t=&a=6820>
- Lehtola Veli-Pekka 1997: Saamelaiset – historia, yhteiskunta ja taide. Kustannus-Puntsi, Inari.
- Magga Petra 2004: ”Sie et voi olla muuta ko olet” – Kasvatusantropologinen tutkimus saamelaisten maailmankuvasta ja identiteetistä. Pro gradu –tutkielma, Lapin yliopisto.
- Morottaja Matti 2007: Inarinsaamen kielen tilanne sekä kielenhuolto- ja tutkimustarpeet. www.kotus.fi/files/716/inariSelvitys2007.pdf
- Morottaja Matti: <http://www.siida.fi/anaras/yleistietoa/yleistietoa.html>
- Olthuis Marja-Liisa 2003: Uhanalaisen kielen elvytys: esimerkkinä inarinsaame. Virittäjä 4/2003.
- Opetushallitus 2000: Esiopetuksen opetussuunnitelman perusteet 2000. Yliopistopaino, Helsinki.
- Pasanen Annika 2003: Kielipesä ja revitalisaatio. Karjalaisten ja inarinsaamelaisten kielipesätoiminta. Pro gradu tutkielma, Suomalaisugrilainen laitos, Helsingin yliopisto.
- Saamelaiskäräjät 2006: Kestävän kehityksen ohjelma 2006. Saamelaiskäräjät.
- Saamelaiskäräjät 2008: Lausunto syrjäntälautakunnalle saamelaisten lasten kielellisten ja kulttuuristen oikeuksien turvaamisesta päivähoitossa. www.samediggi.fi/dokumentit/lausunnot2008
- Saarsalmi Olli 2008: Päivähoidon turvallisuussuunnittelu, Stakes ja Sosiaali- ja terveysministeriö, Helsinki.
- Sosiaali- ja terveysministeriö 2004: Lapsi, perhe ja ruoka. Imeväis- ja leikki-ikäisten lasten, odottavien ja imettävien äitien ravitsemussuositus. Sosiaali- ja terveysministeriön julkaisuja 2004:11, Helsinki.
- Sosiaali- ja terveysministeriö 2004: Lastenneuvola lapsiperheiden tukena. Sosiaali- ja terveysministeriön oppaita 2004:14, Helsinki.
- Sosiaali- ja terveysministeriö 2002: Varhaiskasvatuksen valtakunnallisista linjauksista. Sosiaali- ja terveysministeriön julkaisuja 2002:9, Helsinki.
- Sosiaali- ja terveysministeriö 2005: Varhaiskasvatuksen liikunnan suositukset. Sosiaali- ja terveysministeriön oppaita 2005:17, Helsinki.
- Sosiaali- ja terveysministeriö 2007: Varhaiskasvatuksen henkilöstön koulutus ja osaaminen. Sosiaali- ja terveysministeriön selvityksiä 2007:7, Helsinki.
- Sosiaali- ja terveysministeriö 2009: Varhaiskasvatuksen uudistamisen linjauksia. Sosiaali- ja terveysministeriön selvityksiä 2009:28, Helsinki.
- Stakes 2005: Varhaiskasvatussuunnitelman perusteet. Toinen tarkistettu painos, 2005. Stakes. Oppaita 56.
- Suomen saamelaisten keskusjärjestö 2000: Saamelaislasten kasvatusta kieleen ja kulttuuriin tukeva toimintaverkostoprojekti 1998-2000,SSG.

Mildosat:

- Miellddus 1. Árabajásgeassima stivrejeaddji soahpamušat ja lágat
- Miellddus 2. ON:id máná vuoigatvuodaid soahpamuš oanehaččat
- Miellddus 3. Sámegielat árabajásgeassinovttadagat Suomas
- Miellddus 4. Sápmelaš árabajásgeassinplána dahkamii oassálastán olbmot

Mielddus 1. SOAHPAMUŠAT JA LÁGAT, MAT STIVREJIT ÁRABAJÁSGEASSIMA

Riikkaidgaskasaš soahpamušat

Árabajásgeassima árvvuid linnjaid čájehit mánggat riikkaidgaskasaš soahpamušat. Suopma le ratifiseren mánggaid riikkaidgaskasaš soahpamušaid, maiguin dat lea čatnasat sápmelaččaid giela ja kultuvrra seailluheapmái ja ovddideapmái. Dákkárat leat ee. Guovlulaš gielaide ja unnitlogu gielaide guoskevaš Eurohpalaš vuodđogirji (SopS 23/1998) ja Nášuvnnalaš unnitlogugielaid guoskevaš vuodđorápmasoahpamuš (SopS 2/1998), KP-soahpamuš (SopS 7/1976) ja Máná vuoigatvuodaid soahpamuš (SopS 60/1991). Jagi 2007 dohkkehuvvon ON eamiálbmogiid guoskevaš julggaštus čujuha morálalaš áššegirjin maidái háltelinnjá eamiálbmogiid olmmošvuoigatvuodaid ovdáneapmái boahhtevuodas.

Máná vuoigatvuodaid soahpamuš geatnegahtá soahpamuštáhta dorvvastit mánái ossodaga servodaga resurssain, vuoigatvuoda oassálastit alces guoskevaš mearrádusaide ja servodateallimii sihke vuoigatvuoda suodjaleapmái ja fuolaheapmái. Beaivedivššus máná oasalašvuodas lea jearaldat servodahkii gullamis ja dasa váikkuheamis. Soahpamušas deattuhit máná ovddu viñkila buot máná guoskevaš doaimmain.

Suoma láhkaásaheapmi

Vuodđolága vuodđovuoigatvuodaásahusain árabajásgeassima guovddaš vuoigatvuodát leat ovtaveardásašvuodta, olmmošárvvu loavkitmeahttunvuodta, ovttaskasfrijjavuodta, vuoigatvuodaid dorvvasteapmi, oskku friijavuodta, máná vuoigatvuodta oassálastit ja váikkuhit iežas árgabeavvi ja ovdánandási dáfus dehálaš áššiide sihke gielalaš ja kultuvrralaš vuoigatvuodát.

Suoma vuodđolága mielde sápmelaččain lea eamiálbmogin vuoigatvuodta bajásdoallat ja ovddidit gielas ja kultuvrras (PL 17.3 §). Almmolaš válldi geatnegasvuodta lea vuodđolága 22 § mielde dorvvastit vuodđovuoigatvuodaid ja olmmošvuoigatvuodaid ollašuvvan. Sápmelaččaid vuodđovuoigatvuodanjuolggadus ovttas 22 §:ain geatnegahtá almmolaš válldi doarjut sápmelaš eamiálbmoga giela ja kultuvrra ovddideami. Sápmelaš gielalaš vuoigatvuodain lea meroštallon sámi giellalágas (1086/03).

Eará árabajásgeassimis vuhtii váldojuvvon lágat ja almmolaš linnjágeassimat: ovtaveardásašvuodáláhka, láhka sosiálafuolahusa áššehasa sajádagas ja vuoigatvuodain, láhka sosiálafuolahusa ámmátlaš bargoveaga dohkálašvuodagáibádusain ja árabajásgeassinplána vuodustusat.

Láhka mánáid beaivedivššus

Mánáid beaivedivššus addojuvvon láhka (875/1981) geatnegahtá gielddaid atnit fuola, ahte mánáid beaivedivššu sáhtá fállat máná eatnogiellan sámegillii (11 §).

Mánáid beaivedivššus addojuvvon ásahusa (239/1973) 1 a § (1336/1994) mielde máná beaivedivššu ulbmiliidda gullá earret eará sápmelaččaid iežas giela ja kultuvrra doarjun ovttasbarguin dán kultuvrra ovddasteddjiiguin.

Mielddus 2. ON MÁINÁID VUOIGATVUOĐAID JULGGAŠTUS

1. Juohkehaš vuollel 18-jahkásaš lea manna
2. Máná vuoigatvuođat gullet juohke mánnái. Máná ii oaččo soardit su dahje su váhnemiid iešvuođaid, oaiviliid dahje máttuid geažil.
3. Mánnái guoskevaš mearrádusaid dahkamis galgá álo váldit vuosttamužžan vuhtii máná ovddu.
4. Stáhta galgá ollašuttit vuoigatvuođaid, maid Mánáid vuoigatvuođaid soahpamuš mearrida.
5. Stáhta galgá gudnejahtit váhnemiid dahje eará máná fuolaheddjiid ovddasvástádusa, vuoigatvuođaid ja geatnegasvuođaid máná šaddadeamis.
6. Mánás lea vuoigatvuohta eallimii. Stáhta galgá dáhkidit nu buriid eavttuid go vejolaš máná ceavzimii ja čálgamii su iežas čálganmuttu mielde.
7. Mánná galgá registrerejuvvot dalán riegádeami maŋŋá. Riegádan mánás lea vuoigatvuohta nammi ja riikkavulošvuhtii. Mánás lea vuoigatvuohta dovdat váhnemiiddis ja orrut vuosttažettiin sudno divššus.
8. Mánás lea vuoigatvuohta seailluhit iežas identitehta, riikkavulošvuođa, nama ja fuolkegaskavuođaid.
9. Álgovuolgalaččat mánná galgá beassat eallit iežas váhnemiiguin, juos sus lea buorre ja oadjebas dilli sudno luhtte. Mánás, guhte ii ása váhnemiiddis luhtte, lea vuoigatvuohta deaivat guktuid váhnemiid. Deaivvadeami sáhtta eastit dalle, juos dat lea máná ovddu vuostá.
10. Juos mánná ja su váhnemat gártet guhtege sierra riikkaide, stáhtas lea geatnegasvuohta giedahallat ohcamuša bearraša ovttaštimmii miehtemielalaččat ja ájitkeahhtá.
11. Stáhta galgá caggat mánnáid lágahis doalvuma riikkas nubbái.
12. Mánás lea vuoigatvuohta iežas oaiviliidda buot áššiin, mat gusket su. Máná oaivil galgá váldojuvvot vuhtii su agi ja čálganmuttu mielde.
13. Mánás lea oaiviliiddis ovdanbuktimii vuoigatvuohta ohcat, váldit vuostá ja juohkit dieđu ja jurdagiid lupmosit, go dat fal ii čuoza eará olbmuid vuoigatvuođaide.
14. Mánás lea vuoigatvuohta jurdda-, oamedovdo- ja oskkoldatluomosvuhtii. Váhnemiid mánnái addin rávven su vuoigatvuođa atnimis ferte gudnejahtojuvvot.
15. Mánás lea vuoigatvuohta searvat servviide ja doaibmat dain.
16. Mánás lea vuoigatvuohta priváhtavuhtii, ruovtturáfái ja reivesuollemasvuhtii. Su gudni dahje beaggima ii oaččo fuotnut.
17. Mánás lea vuoigatvuohta oažžut dieđihangaskaomiid bokte dakkár dieđu, mii lea dehálaš su ahtanuššama ja buresbirgema dáfus. Máná ferte suodjalit dakkár dieđus ja materiálas, mii sáhtta vahágahttit su buresbirgejumi.
18. Váhnemiin lea vuosttamuš ja oktasaš ovddasvástádus máná šaddadeamis. Sis lea vuoigatvuohta oažžut dasa doarjaga. Váhnemat galget bargat máná ovddu mielde. Stáhta galgá dáhkidit beavedikšo ja mánnáid suodjalanbálvalusaid.
19. Máná galgá suodjalit buotlágán veahkaválddis, berošmeahtun meannudeamis ja buorringeavaheamis.
20. Mánás, guhte ii sáhte eallit iežas bearrašiin, lea vuoigatvuohta oažžut earenomáš suoji ja doarjaga. Dalle galgá giddet fuopmášumi máná šaddadeami boahteáigái sihke máná etnihkalaš, oskkolaš ja gielalaš duogáži.
21. Mánná sáhtta adopterejuvvot, juos dat lea su dáfus buoremus molssaeaktu.
22. Báhtareaddjimánás lea vuoigatvuohta oažžut earenomáš divššu.
23. Lámis mánná galgá oažžut buoremus vejolaš divššu ja veahki, mii ovddida su iešluohttamuša ja oassálastima.
24. Mánás lea vuoigatvuohta eallit nu dearvan go vejolaš ja oažžut dárbbus mielde dearvvaš- ja buozalmasvuođadivššu. Etniide galgá dáhkidit áššái gullevaš dearvvašvuohtadivššu.
25. Šaddanruovttu olggobeallái gártan mánás lea vuoigatvuohta dasa, ahte su dikšu ja su dikšui bidjama ákkat dárkkistuvvojit gaskkohagaid.
26. Mánás lea vuoigatvuohta sosiáladorvui.
27. Mánás lea vuoigatvuohta eallindássái, mii lea dárbbalaš su ahtanuššamii.
28. Mánás lea vuoigatvuohta oažžut vuoddoahpahusa nuvtá. Stáhta galgá ovddidit nuppi dási skuvlema ja oahppobagadeami ja atnit ávvira das, ahte máná ja nuorat eai heaitte skuvlla gaskan. Skuvlla stivren galgá gudnejahtit máná olmmošárvvu.
29. Skuvlen galgá gárgehit máná ovttaskas dáidduid ja bajidit máná olmmošvuoigatvuođaid ja iežas giela ja kultuvrra gudnejahtima, vásttolaš riikkavulošvuođa, utnolašvuođa, sohkabeliid dásseárvvu ja birrasa gáhttema.
30. Unnitlohkui dahje eamiálbmogii gullevaš mánás lea vuoigatvuohta iežas kultuvrii, oskui ja gillii.
31. Mánás lea vuoigatvuohta vuoigastit ja duhkoraddat. Sus lea maiddá vuoigatvuohta friddjaáigái ja dáidda- ja kultureallimii.
32. Mánnái ii oaččo bargahit barggu, mii hehte su oahpuid dahje vahágahtta su dearvvašvuođa dahje ahtanuššama.
33. Máná galgá suodjalit gárrenávdnasiin ja lobihis gárrenávdnasiid vuovdimis.
34. Máná galgá suodjalit buotlágán seksuála buorringeavaheamis.
35. Stáhtat galget caggat mánnáid gávppašeami.
36. Máná galgá suodjalit buotlágán buorringeavaheamis, mii áitá su buresbirgejumi.
37. Máná ii oaččo biinnidit iige ránggáštít olmmošmeahttumit dahje badjelgeahččanvugiin. Máná giddagassii bidjan galgá leat maŋimuš čoavddus ja dalle ferte váldojuvvot vuhtii su agi miel dárbbut.
38. Vuollel 18-jahkásacca ii oaččo váldit soahtevahkii iige son oaččo oassálastit soahtaí. Buotlágán doaimmain, main leat vearjjut mielde, máná galgá suodjalit. *

39. Vearredaguid gillájeaddjin gártan máná galgá veajuidahhtit ja su

vuogáiduvvama servodahkii galgá doarjut.

40. Lága rihkkon máná galgá várjalit ja su vuoigatvuodaid galgá gudnejahtit. Riektegeavvamis galgá sierra válđojuvvot vuhtii máná ahke- ja čálgandássi.

41. Juos stáhta sisriikkalaš láchkamearrideapmi dáhkida mánáide buoret vuoigatvuodaid go dát soahpamuš, de dan galgá čuovvut.

42. Stáhta galgá atnit ávvira das, ahte buot riikkavuložat dihtet mánáid vuoigatvuodain.

43. Dán soahpamuša čuovvuma bearráigeahččá ON:a máná vuoigatvuodaid komitéa.

44.–54. Dát artiklat leat mearrádušat soahpamuššii searvamis, rievdeamis, dan raporteremis ja soahpamuša eará fámus.

* Ahkerádji bajiduvvon lassibeavdegirjjis 15 jagis 18 jahkái.

Miiddus 3. SÁMEGIELAT ÁRABAJÁSGEASSINOVTTADAGAT SUOMAS

SÁPMELAČČAID RUOVTTUGUOVLU:

Eanodaga gielda:

Davvisámegiela bearášbeaiveruoktu Miessi, Eanodat.
guovtteriela bearášbeaiveruoktu Touhula, Gárásavu.

Anára gielda:

Davvisámegiela bearášbeaiveruoktu Urbi, Anár.
Davvisámegiela bearášbeaiveruoktu Násti, Avvil.
Anárašgiela giellabeassi Kielâpiervâl, Anár.
Nuortalašgiela giellabeassi, Avvil.

Soađegili gielda:

Davvisámegiela giellabeassi, Vuohčču.

Ohcejoga gielda:

Ohcejoga beaiveruoktu, sámegiela ossodat Duottaraski, Ohcejohka.
Gáregasnjárgga sámegiela beaiveruoktu Gollerássi, Gáregasnjárga.

EARÁ SUOPMA:

Roavvenjárgga gávpot:

Etelärinne beaiveruoktu, sámegiela beaiveruoktu, Beavelottážit, Etelärinne.

Oulu gávpot:

Mäntylä-Snellman beaiveruoktu, sámegiela riekkis, Mäntylä.

Miiddus 4. SÁPMELAŠ ÁRABAJÁSGEASSINPLÁNA DAHKAMII OASSÁLASTÁN OLBMOT

SÁMETEAM

Guttorm Sari	Sámediggi Poske Sápmelašovttadat
Näkkäljärvi Anne-Maria	Eanodaga gielda
Näkkäljärvi Anne	Sámediggi Poske Sápmelašovttadat
Pietikäinen Anu	Anára gielda Sápmelaš Sámegielat sosiálabálvalusaid ovddidanovttadatfidnu
Ruotsala Pia	Sámediggi
Saarela Pirkko	Anára gielda
Tuovinen Marja	Soađegili gielda
Vuolab Marketta	Ohcejoga gielda

SÁPMELAŠ ÁRABAJÁSGEASSIMA OVDDIDANJOAVKU

Guttorm Sari	Sámediggi Poske Sápmelašovttadat
Nordberg Aura Maria	Ohcejoga gielda
Magga Siiri	Anára gielda
Kangasniemi Rirva	Anárašgiela giellabeassi Anárašgiela searvi
Ketola Taina	Eanodaga gielda
Saarela Pirkko	Anára gielda
Semenoff Pirjo	Nuortalašgielat giellabeassi Anára gielda
Pietikäinen Anu	Anára gielda
Ruotsala Pia	Sámediggi

OVDDIDANBARGUI OASSÁLASTÁN SÁPMELAŠ ÁRABAJÁSGEASSIMA BARGIT

Aikio Ara Ohcejoga beaiveruoktu, sámegiela ossodat Duottaraski
 Aikio Bigga, sámegiela bearašbeaiveruoktu Miessi, Eanodat
 Aikio Satu, anárašgiela giellabeassi, Anár
 Gaup-Juuso Kirsten Ellen, sámegiela bearašbeaiveruoktu Miessi, Eanodat
 Guttorm Aslaug, Ohcejoga beaiveruoktu, sámegiela ossodat Duottaraski
 Guttorm Else Ohcejoga beaiveruoktu, sámegiela ossodat Duottaraski
 Guttorm Heidi, sámegiela beaiveruoktu Gollerássi, Gáregasnjárga
 Halmiainen Eila, Eanodaga gieldda árabajásgeassinstitivjeaddji
 Huhtamella Eija Avvila beaiveruoktu Anára gielda
 Huhtamella Hanna, davvisámegiela bearašbeaiveruoktu Násti, Avvil
 Inkinen Sari, Ohcejoga gieldda árabajásgeassinstitivjeaddji
 Ketola Saara, guovttegiela bearašbeaiveruoktu Touhula, Gárásavu
 Lehtola Raija, anárašgiela giellabeassi, Anár
 Magga Inga-Saara, davvisámegiela bearašbeaiveruoktu Násti, Avvil
 Magga Katja, davvisámegiela giellabeassi, Vuohču
 Niemelä Sari, sámegiela beaiveruoktu Beavelottážit, Roavvenjárga
 Näkkäljärvi Saara, sámegiela bearašbeaiveruoktu Miessi, Eanodat
 Pieski Merja, sámegiela beaiveruoktu Gollerássi, Gáregasnjárga
 Pohjonen Lilja, nuortalašgielat giellabeassi, Avvil
 Ruokolainen Jaana, Ohcejoga beaiveruoktu, sámegiela ossodat Duottaraski
 Valkeapää Liisa, guovttegiela bearašbeaiveruoktu Touhula, Gárásavu

Aikio Aimo, áššedovdi

Kuuva Petra

Magga-Vars Petra

Moshnikoff Jouni

Moshnikoff Satu

Näkkäljärvi Riitta, prošeaktabargi, sápmelaččaid sosiálabálvalusaid ovddidanovttadat -fidnu

Sanila Tarja

Wesslin Heini